

QƏRƏNFİL DÜNYAMINQIZI

**CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ
AZƏRBAYCAN MƏTBUATI**

(1918-1920-ci illər)

2005

507

4610

D97

QƏRƏNFİL DÜNYAMİNQIZI

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ AZƏRBAYCAN MƏTBUATI

(1918-1920-ci illər)

I hissə

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kıtabxanası

Bakı — 2005

46000

75997

4610.3 (2A)

Elmi redaktoru və
ön sözün müəllifi:

ALXAN BAYRAMOĞLU
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər:

ABİD TAHİRLİ
filologiya elmləri namizədi

PƏRVANƏ MƏMMƏDLİ
filologiya elmləri namizədi

Kitabda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə jurnalistikanın hüquqi bazası, mətbuatda gedən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri qəzetçilik işinin ideya-məzmun spesifikasiyada haqqında söhbət açılır. Demokratik cəmiyyət quruculuğunda, mətbuatın rolunun və yerinin əvəzədməz olduğu bir daha vurğulanır.

Əsər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər) dövründə fəaliyyət göstərən mətbuatla maraqlanan tarixçi, filoloq, jurnalist, tələbə və aspirantlar üçün maraqlı ola bilər. Əsərin II hissəsində isə AXC dövründə fəaliyyət göstərən mətbuat orqanları haqqında daha geniş söhbət açılacaq.

Q 225000 - 005
19570000 - ADPU - 2005

© Q.Dünyaminqızı - 2005

MƏTBUAT VƏ MƏDƏNİYYƏT TARİXİMİZİN MÜHÜM SƏHİFƏLƏRİNDƏN BİRİ

İctimai-millî fikrin formalaşması və inkişafında millî mətbuatın müstəsna rolu danılmazdır. Çünki mətbuat xalqın sosial-mədəni, millî-mənəvi istiqamətləndirilməsi məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlayır. Bir sözlə dövrün «nəbz döyüntüləri» mətbuatda duyulur, görünür. Odur ki, mətbuat tariximizin tədqiqi həm də həmin dövr tariximizin ictimai-millî və sosial-psixoloji mənzərəsinin öyrənilməsi, göz önündə canlandırılması ilə nəticələnir. Qərənfil Quliyevanın «Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı» adlı monoqrafiyası həm yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərə görə, həm də həsr olunduğu dövrə görə diqqətə layiqdir. Çünki, Mirzəbala Məmmədzaadənin araşdırmalarını, Novruz Ağayevin hələ də əlyazması şəkildə qalıb çap olunmayan «Mətbuatımıza dair bibliografiya» əsəri və bəzi tədqiqatlarda öləri xatırlanmaları nəzərə almasaq, Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatımızın tarixi əsaslı şəkildə təhlilə cəlb edilməyib. M.B.Məmmədzaadə və N.Ağayevin əsərlərinin isə ilkin təşəbbüs kimi əsasən informativ xarakterizə olmasını da nəzərə alsaq, etiraf etməliyik ki, Cümhuriyyət dövrü mətbuat tariximizin sistemli elmi-nəzəri araşdırma obyektinə ilk dəfə məhz Qərənfil xanım tərəfindən çevrilmişdir.

Q.Quliyeva Cümhuriyyət tariximiz kimi, bu dövr mətbuatımızın inkişaf problemlərini də ümummillî tariximizdən ayırmayıb.

XIX əsrin ortalarından başlanan millî maarifçilik və tərəqqi hərəkatının məntiqi davamı və nəticəsi olan Cümhuriyyət dövrünün mətbuat problemlərini hərtərəfli şəkildə işıqlandırmaya çalışır. Bunun üçün diqqəti birinci növbədə dövrün sosial-siyasi və mənəvi-psixoloji özgünlüklərinə yönəldir. Həmin özgün cəhətlərin dövrün mətbuat səhifələrindəki əks-sədasının mənzərəsini araşdırır. O, eyni zamanda mətbuatın öz problemlərini - maliyyə, texniki,

senzura sıxıntılarını diqqətdən qaçırmır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığını elə ilk günlərindən mətbuatın qayğılarını həll etmək cəhdlərini, bu sahədə qəbul edilən qanunvericilik aktlarını və s. təhlil edən müəllif qarşısına qoyduğu elmi məqsədə əsasən nail olur. Zaman, mətbuat, cəmiyyət və dövlət münasibətlərinin mənzərəsini verə bilir.

Qərənfil xanım Cümhuriyyət dövründə bir çox mətbuat orqanının öz nəşrini davam etdirməsi, onların bəzilərinin öz yerini yeni keyfiyyətdə üzə çıxan ardıcılığına, davamçısına verməsi halları (məsələn, «Açıq söz» və «İstiqlal» qəzetləri kimi) ilə yanaşı, yeni yaranan mətbuat orqanlarından da – «Azərbaycan», «Bəsirət», «Övraqi-nəfisə» və s. ətraflı söhbət açır. O, bəhs etdiyi mətbuat orqanlarının ideya istiqamətindən və proqramından söhbət açarkən, həmin nümunələrin arxasında dayanan milli-demokratik və siyasi qüvvələri də nəzərdən qaçırır. Nəticədə oxucunun gözü qarşısında Cümhuriyyət dövrünün mətbuatı ilə birlikdə sosial-siyasi qüvvələri və onların fəaliyyətlərinin istiqamətləri və xarakteri (bolşevik, müsəvat, dinamik, mədəni-maarif, ədəbi-bədii və s.) də canlanır.

Q.Quliyeva təkcə ictimai-siyasi yönümlü mətbuat orqanlarından yox, ədəbi-bədii və elmi-pedaqoji, habelə humanitar xarakterli nəşrləri də nəzərdən qaçırmaq, dövrün mətbuat və ictimai-mədəni düşüncə mənzərəsi haqda dolğun təsəvvür yaratmağa çalışır. O, fikir və qənaətlərini irəli sürərkən konkret fakt və materiallara, özündən əvvəl bu məsələyə toxunan tədqiqatçıların elmi-nəzəri mülahizələrinə istinad edir. Bütün bunlar araşdırmanın polemik ruhunu da təmin edir.

Söz yox ki, Q.Quliyevanın bu araşdırması Cümhuriyyət dövrü mətbuatımız haqda elmi mənzərəni tam əks etdirmir. Ancaq növbəti araşdırmalar üçün uğurlu bir başlanğıc rolunu oynayır. Bu başlanğıcın oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacağına və davam edəcəyinə inanırıq.

ALXAN BAYRAMOĞLU
Filologiya elmləri doktoru

GİRİŞ

Azərbaycan jurnalistikasının ədəbi-ictimai fəaliyyət növü kimi yaranması və formalaşmasının ilkin mərhələsi XIX əsrə təsadüf edir. XIX əsrdə o, üç böyük mütəfəkkirin simasında inkişaf prosesi keçdi. Bakıxanovdan Axundova, Axundovdan Zərdabiyə keçən və təkmilləşən jurnalist məktəbi xalqın milli – mədəni tərəqqisi yolunda müqəddəs bir missiyaya qovuşdu. Xalqın siyasi, istiqaməti, sosial və mədəni inkişafını zəruri sayan qüvvələri öz ətrafında birləşdirdi. Əsl milli mətbuat Zərdabinin əməyi ilə formalaşmağa başladı. Onun səpdiyi toxumalar cücərməyə, bar verməyə imkan tapdı. Bir neçə jurnalist nəslə və məktəbi yarandı. Bu məktəblərin Səid Ünsüzadə, Cəlal Ünsüzadə, M.Şahtaxtı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, C.Məmmədquluzadə, Ə.Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə, N.Vəzirov, Ə.Müznib, Ü.Hacıbəyov və b. nümayəndələri yetişdi. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları jurnalistikanın köməyi ilə romantik maarifçilikdən realist maarifçilik səviyyəsinə yüksəlirlər. Cəmiyyətdə siyasi maariflənmə prosesinin başlanması, demokratik ideyaların yayılması da ən çox bu dövr jurnalistikasının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası Şərqdə və türk dünyasında ilk demokratik türk dövləti idi. Bu dövlətin yaradılması isə Azərbaycan jurnalistikasının uzun illər apardığı ideya və məfkurə mücadiləsinin məntiqi nəticəsi idi. Azərbaycan jurnalistikası öz inkişafında mədəni maarifçilikdən, milli-mədəni dirçəlişə, milli oyanışdan milli azadlıq hərəkatına doğru zəngin bir yol keçmişdi. Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin həm qaynağı, həm daşıyıcısı, həm də geniş xalq kütləsi içərisində təbliğatçısı olaraq jurnalist zümrəsi milli hərəkatın önündə gedir, onun istiqamətləndiricisi rolunda çıxış edirdi. Bu mənada Azərbaycan Demokratik dövlətinin qurulmasında Azərbaycan jurnalistikasının xidmətləri böyük idi. Bu dövrdə kütlə şüuru milli özünüdərkə yüksək mərhə-

ləsində deyildi. Milli azadlıq ideyası özünün əməl mərhələsinə daxil olurdu.

Araşdırmalar göstərir ki, dövrü Azərbaycan jurnalistikasının uğurları birbaşa Azərbaycanın istiqlalı, dövlət müstəqilliyi ilə bağlıdır. Odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti haqda dolğun elmi təsəvvür əldə edilməsi üçün həmin dövrdə milli mətbuatımızın inkişaf xüsusiyyətləri və qarşılaşdığı problemlərin həlli yollarının araşdırılması zəruridir.

Çünki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün jurnalistikası 1918-1920-ci illər üçün səciyyəvi olan bütün xüsusiyyətləri, demək olar ki, özündə əks etdirir.

Lakin milli dövlətçilik tariximizin parlaq səhifəsini təşkil edən Xalq Cümhuriyyətinin tarixi, o cümlədən milli demokratik prosesdə yaxından iştirak edən jurnalistikamızın bu mərhələdəki fəaliyyəti kifayət qədər öyrənilməmişdir. Halbuki, bu dövrü tam və əsaslı şəkildə öyrənmədən Azərbaycan jurnalistikasının inkişaf mərhələləri və keyfiyyət göstəriciləri haqqında bütöv təsəvvür əldə etmək qeyri-mümkündür.

Odur ki, 1918-1920-ci illər jurnalistikasının ictimai fikrin inkişafı ilə şərtlənən və demokratik dövlət quruculuğunda mətbuatın rolunu göstərən, digər tərəfdən demokratik dövlətin jurnalistikanın inkişafına təsirinin əhəmiyyətini açıqlayan, jurnalistikanın özündə gedən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini özündə əks etdirən sosial-siyasi və milli ideoloji proseslərin dövrünün əks etdirilməsi məsələlərini araşdırmağı lazım bildik.

Azərbaycan jurnalistikası amansız çar üsuli idarəsindən, totalitar rejimdən, müstəmləkə şəraitindən keçib gəlmişdi. Şərəfli mübarizə yolunda ağır məhrumiyyətlər görmüş, siyasi reallığın ağırını və sosial sıxıntıların əzablarını yaşamışdı. Amma bu mübarizədə Azərbaycan jurnalistikası mətinləşmiş, qeyri-optimal şəraitdə fəaliyyət göstərə bilmək təcrübəsi qazanmışdı. Bu təcrübə siyasi müstəqilliyin bəyan etmiş Azərbaycan dövlətini, müəyyən mənada qorumaq və yaşatmaq

məsuliyyətini onun üzərinə qoyurdu. Ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyət ağır idi. Gənc Azərbaycan dövləti bir tərəfdən beynəlxalq dəstək qazanmaq, dünya dövlətləri tərəfindən tanınmaq, ölkənin siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirmək, ərazi bütövlüyünü qorumaq, digər tərəfdən isə ölkədə iqtisadi-mədəni inkişaf proqramını həyata keçirmək üçün gərgin şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Çünki imperiya bu dövlətə heç bir siyasi və iqtisadi irs saxlamamışdı. Müstəmləkədən miras qalan yalnız sosial-iqtisadi və mədəni problemlər idi. Cümhuriyyət dövrünün jurnalistikası belə bir şəraitdə fəaliyyət göstərirdi.

Təbii ki, Xalq Cümhuriyyəti dövrü jurnalistikası tarixi şəraitin mürəkkəbliyindən asılı olaraq çoxşaxəli və çoxfunksiyalı fəaliyyət dairəsinə malik idi.

Xalq Cümhuriyyəti dövrü jurnalistikası milli dövlət quruculuğu prosesində ön mövqedə dayanırdı. Sözügedən dövrün jurnalistikasının tam əhatəli öyrənilməsi, detallarına qədər təhlil olunması üçün birinci növbədə həm ayrı-ayrı jurnalistlərin (M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, Ş.Rüstəmbəyli, M.H.Zeynalli, A.Yusifzadə, H.İ.Qasimov, Q.Şərifzadə, Q.F.Hacızadə, Ə.A.Müznib, H.Z.Eyvazov, Ə.H.Bağirov, C.Nəzmi, X.Əzizbəyli, S.Nuri, Ə.Həmdi, Q.Qaraqaşlı, Q.Qarabəyov, M.Ə.Sidqi, R.Z.Lətifbəyov, S.H.Sadiq, B.N.Kiçikxanov, İ.Əbitov və b.), həm də ayrı-ayrı mətbuat orqanlarının fəaliyyətinin («Azərbaycan», «Bəsirət», «Doğru yol», «El», «Əfkari-mütəlimin», «İstiqlal», «İttihad», «Gənclər yurdu», «Məktəb», «Millət», «Müdafiyyəi-millət», «Müsəlmanlıq», «Səbah», «Türk sözü», «Övraqi-nəfisə», «Açıq söz» və b.) müstəqil şəkildə tədqiq olunması vacibdir.

Cümhuriyyət dövrü jurnalistikanın tədqiqi tarixini üç mərhələyə ayırmaq olar:

1. 1918-1920-ci illərdə jurnalistikaya və mətbuata dair yazılar.

2. 1920-1990-cı illərdə dövrü mətbuat tarixinə dair tədqiqatlar.

3. 1990-cı ildən sonrakı araşdırmalar.

Bunlardan birinci və üçüncü həmin dövr haqqında obyektiv məlumat verir. İkinci mərhələdə isə məsələyə tamamilə bitərəfli yaşanılmış, yalnız bolşevik və bolşevik təmayüllü mətbuat orqanları öyrənilmişdir.

Məlumdur ki, 1920-ci il Demokratik Cumhuriyyətin süqutundan (Rusiyanın Azərbaycanı yenidən işğalından) sonra həmin dövrün jurnalistikanın aparıcı kadr potensialı dağıldı; onlardan bir hissəsi mühacirət etdi, bir hissəsi güllələndi, üçüncü bir hissəsi isə mövcud realıqla barışmaq zorunda qaldı. Azərbaycan ziyalısının sağ qalmış nümayəndələri də bolşevik ideologiyasının tələblərindən kənara çıxıb bilmədilər. 1937-1938-ci illər represiyası isə bu ziyalı kütləsini birdəfəlik məhv etdi. Üstəlik də həmin dövrün tədqiqatlarında Cumhuriyyət dövrü jurnalistikasına obyektiv münasibət bildirmir. Mühacirətdə olan Azərbaycan ziyalıları isə istiqamətdə xeyli iş görüblər. Onların tədqiqatlarını əldə etmək üçün isə Türkiyə və Avropa ölkələrinin bir arxiv və kitabxanalarında tədqiqat aparılması lazım gəlir. Bu, gələcək tədqiqatlar üçün həlli vacib məsələ olaraq qalır.

Təbii ki, 1985-1990-cı illərdə gedən yenidənqurma, aşkarlıq siyasətinin cəmiyyətdə yaratdığı canlanma aparılan tədqiqatlara müsbət təsir göstərməyə bilməzdi. Amma repressiya xofu, Stalin rejiminin yaddaşlarda yaşayan qorxunc obrazı yaddaşlardan birdən-birə silinmədi.

1998-ci ilin yanvar ayının 30-da «Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı Cumhuriyyət dövrünün elmi tədqiqinə də böyük təkan vermiş oldu. Sərəncamın mətnində AXC-nin ictimai-siyasi və milli mədəniyyət tariximizdə oynadığı rol son dərəcə diqqətliliklə xarakterizə edilmişdir: «Bu tarixi gün Azərbaycan xalqının həyatına böyük və əlamətdar hadisə kimi daxil olmuşdur.

Şərqdə ilk demokratik dövlət quruluşunu yaratmış Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti istiqaliliyyətimizi elan edərək xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricdə yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətdən, siyasi və dini mənsubiyyətdən, cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahələrində atılmış, addımlar Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qısa müddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə etmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır».

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrü jurnalistikasını ilk xarakterizə edən müəllifdən biri jurnalistikamızın fəal xadimlərindən olan, milli azadlıq hərəkatının lideri M.Ə.Rəsulzadədir. O, Azərbaycan jurnalistikasının tarixinə nəzər salaraq yazır ki, «1875 sənəsində mərhum Məlikzadə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən «Əkinçi» qəzeti təsis olunmuş, lakin 1905 tarixinə qədər Azərbaycan ədəbiyyat və mətbuat müntəzəməni təsis və tərəqqi etməmişdir». M.Ə.Rəsulzadə mətbuatın ictimai həyatda oynadığı rolu düzgün izah edərək yazır: «Mətbuatın təsisilə Qafqasda siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyordu. Əfkari-ümumiyyəyə vücut buluyordu. Həyatı-milliyə üçün tək mühüm olan bir taqım məsələlər müzakirə olunurdu. Qəzetlərin bugünkü milliyyətlər təşəkkülündə oynadıqları rol məlumdur. Bu rolunu onlar Rusiya türklüyü üçün dəxi ifa ediyordular. Onlar xəlqdə həm milli

duyguları oyandırıyor, həm də məqasidi-milliyədən olan məsələləri tənvir ediyordı».

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə dövrün jurnalistikasını əsasən maarifləndirmə funksiyası kontekstində aydınlaşdırır, milli şüurun və milli azadlıq hərəkatının təşəkkülündə və təşkilində mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirirdi. M.Ə.Rəsulzadə ayrı-ayrı qəzet və jurnalların mətbuat tarixindəki rolunu müəyyənləşdirməyə çalışır, onların yaradıcıları haqqında xoş sözlər söyləyir. O, bir neçə məqaləsində, o cümlədən, yuxarıda təhlil olunan əsərində Xalq Cumhuriyyəti dövrünün mətbuatı, söz və fikir azadlığı barədə də maraqlı mülahizələr irəli sürür və qərarların qəbul edilməsinə köməklik göstərirdi.

Kitabda çox qısa olsa da, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə jurnalistikanın hüquqi bazası, mətbuatda gedən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri qəzetçilik işinin ideya-məzmun spesifikasiyası haqqında söhbət açılır. Demokratik Cəmiyyət quruculuğunda, Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin, cəmiyyətin sosial-iqtisadi durumunun mədəni quruculuq işlərinin işıqlandırılması jurnalistikanın əvəssiz yeri və rolu olduğu tarixi və ideoloji materialların təhlili ilə elmi-nəzəri şəkildə araşdırılır.

DEMOKRATİK CƏMİYYƏT QURUCULUĞUNDA JURNALİSTİKANIN ROLU (1918-1920)

1. Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi və jurnalistika

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərən qəzet və jurnalların tipologiyası rəngarəng olduğu kimi, mövzu dairəsi də geniş idi. Bu dövr jurnalistikanı məşğul edən problemlər içərisində siyasi məsələlər xüsusi yer tuturdu. Hətta o dövrdə ki, jurnalistikanın mühüm bir hissəsinin siyasiləşdiyini də söyləmək mümkündür. Azərbaycan siyasi şüurunun təşəkkülündə Rusiyada baş verən iki inqilab (1905 və 1917) ciddi rol oynamışdır. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Fəqət Rusiya inqilabi-sağirini təşkil edən 1905 sənəsi, Rusiya türkləri üçün milli inkişaf dövrünün ibtidasını təşkil etmişdir. Müəssisatı-ictimaiyyə ilə hürriyyəti mətbuat nöqtəyi-nəzərindən bir parça müsaidat ilə nəticəpəzir olan bu inqilabdan bilistifadə bütün Rusiya türklərindən olduğu kibi Azərbaycan türklərində də sürətli bir hərəkatı-milliyə başladı. Bu hərəkat bir tərəfdən milli mətbuat təsis, digər tərəfdən də milli məktəb və ümuri-diniyyənin millətin kəndisi tərəfindən müntəxəbər əşxas və müəssisat vasitəsilə idarə edilməsi dəvasından ibarət idi. Bakı bu hərəkatı-milliyənin mərkəzi idi». M.Ə.Rəsulzadə milli siyasi şüurun inkişafında «səğir» (kiçik) və «kəbir» (böyük) rus inqilabının sosial-siyasi faktor kimi təhlil edərək bu prosesdə mətbuatın aparıcı mövqeyini dəyərləndirir: «Mətbuatın təsis ilə Qafqasiyada siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyordu. Əfkari-ümumiyyə vücut buluyordu. Həyatı-milliyə üçün pək mühüm olan bir taqım məsələlər müzakirə olunuyordu. Qəzetlərin bugünkü milliyyətlər təşəkkülündə oynadıqları rol məlumdur. Bu rolunu onlar Rusiya türklüyü üçün dəxi ifa ediyordı. Onlar xəlqdə həm milli duyğuları oyandırıyor, həm də məqasidi milləyyədən olan məsələləri tənvir ediyordı.»

Məhz bu oyanmaların, bu dərkətmələrin nəticəsi idi ki, Azərbaycan xalqı da təşkilatlanır, özünün ictimai-siyasi təşkilatını yaradır, azadlığın zəruri bir amilə çevrildiyini duyub hiss edirdilər. Tədriclə, lakin ardıcıl inkişaf Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaranması ilə yekunlaşdı.

Dövrü mətbuatdan aydın olur ki, AXC çox mürəkkəb və çətin şəraitdə yaranırdı. Bakı Soveti (Sentro Kaspı) hökuməti hakimiyyətindən əl çəkmək istəmir və cildini dəyişmiş rus imperiyası tərəfindən dəstəklənirdi. Ermənilər isə kütləvi qırğınlar törədirdilər. Onlar «bütün Türkiyəni tutmaq, bütün Qafqasiyada hakimiyyət qurmaq siyasəti yeritməyə, erməni millətinin səadətini qonşu dövlətin kəmiqlərin üstə yanmağa səy edirdilər».

Bir qədər sonra bu məsələyə toxunan Ə.Topçubaşov yazırdı: «Bakıdakı bolşeviklər ümumi rus bolşeviklərinin qırıntılarından ibarət idi. Bunların rəhbəri əksəriyyətlə əmələ, sənətkar, əsgər və gəmi tayfası sinfinə mənsub ruslar idi. Fəqət, başlarında bir də bir erməni ilə bir gürcü (S.Şaumiyən və A.Çaparidze nəzərdə tutulur-Q.Q) var idi»

1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan parlamenti öz işinə başladı. Parlamentdə rus, erməni qurumlarından da nümayəndələr iştirak edirdi. «Ruslar ermənilər məclisi-millî, nizamnameyi-əsasiiyyəsinə görə hökumətdə iştirak edə bilyorlar». Parlament hökumətin təşkilini Fətəli xana tapşırır. Parlamentin fəaliyyəti «Azərbaycan» qəzetində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

1918-20-ci illərin ictimai-siyasi həyatında mövqeyi olan partiya və quruluşlar özünə tərəfdar toplaya bilmişdilər. Onların fəaliyyəti və məqsədləri özlərinin müvafiq mətbuat orqanlarında təbliğ olunurdu. Azərbaycan parlamentində təmsil olmuş partiyaların mövqeyi bu dövrün mətbuatında da aydın hiss olunurdu.

1918-1920-ci illər Azərbaycanda və onun ətrafında gedən proseslər dövrü mətbuatda öz əksini tapırdı. Çünki ideoloji mübarizənin ağırlığı Azərbaycan jurnalistikasının

üzərinə düşürdü. Bu dövrdə jurnalist çıxışlarının mövzu-problem dairəsi də olduqca genişdir. Dövlət quruculuğunun mürəkkəb şəraitdə keçməsi ilə bağlı yaranan problemlər AXC dövrü jurnalistikasının məşğul edən mövzuları idi. AXC dövrü jurnalistikasının mövzu arsenalına milli müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, milli ordu yaratmaq, ölkədə demokratik parlament seçkiləri keçirmək, bolşevik və Denikin təhlükəsini rədd etmək, Qarabağda erməni millətçilərinin törətdikləri müharibə yanğını söndürmək, ölkə daxilindəki təfriqçiliyi, Bakı nefti uğrunda xarici imperialistlərin apardıqları didişmələri göstərmək və s. daxil idi. Eyni zamanda Cənubi Azərbaycanda olan vəziyyət də dövrü mətbuatda intensiv şəkildə işıqlandırılırdı. Azərbaycanın daxili və xarici həyatı ilə bağlı bütün ictimai-siyasi, sosial-mədəni və mənəvi-əxlaqi problemlər dövrü mətbuatda işıqlandırıldı. Jurnalist çıxışlarının geniş əhatəli mövzuları içərisində ən başlıcası Azərbaycan xalqının əldə etdiyi milli müstəqilliyi qorumaq, istiqlal düşüncələrini dərinləşdirmək, milli demokratik şüuru möhkəmləndirmək, ona qarşı çıxan qüvvələrə layiqli cavab vermək və s. bu tipli məsələlərdən ibarət idi.

AXC dövrü jurnalistikası ideya-siyasi mövqeyinə görə iki başlıca istiqaməti özündə əks etdirirdi. Buraya demokratik qüvvələr və Azərbaycanın müstəqilliyi əleyhinə olan qüvvələr aid idi.

Milli demokratik mətbuatda siyasi publisistikaya geniş yer verilirdi. AXC dövrü milli demokratik mətbuatın siyasi problemlərilə bağlı aktiv çıxış edən müəllifləri içərisində M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, M.Hadi, F.Ağzadə, A.Ziyadxanov, M.Məmmədzadə, M.S.Axundov, Ş.Əfəndizadə, B.Seyidzadə, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Müznib, Şeyxül İslam Axund Ağzadə və b. bolşevik mətbuatında isə bu məsələyə müxalif mövqedən yanaşanlar içərisində M.S.Ordubadi, Ə.Qarayev, S.Pişəvəri, R.Axundov, D.Bünyadzadə, M.Quliyev, S.M.Əfəndiyev və b. idi. «Dövrün ən kəskin problemi olan milli məsələdə bolşeviklər və

musavat daban-dabana zidd mövqelərdə dayanırdılar. Unitar dövlət tərəfdarı olan və dünya inqilabı ideyası ilə xəstələnmiş bolşeviklər Azərbaycanın milli muxtariyyəti uğrunda mübarizə aparan «Musavat»a təhlükəli düşmən kimi baxırdılar».

M.B.Məmməd zadə milli istiqlalın başlanğıcı məqamını izah edərək yazırdı: «1918-ci il yanvarın 16-da Bakıda Milli Şura toplanmış və yeni bir qanun qəbul etmişdi. Bu qanuna görə ölkənin bəzi qismləri ilə Milli Şurada olmayan milli azlıqlara nümayəndə göndərmək haqqı verilir və beləliklə, 120 deputatdan ibarət bir parlament toplanması təsəvvür edilirdi. 1918-ci il dekabrın 7-də bir parlament toplanmışdır. Parlamenti açarkən söylədiyi açılış nitqində Rəsulzadə Məmməd Əmin bəy Azərbaycan bayrağına xitabən: «bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz» demişdi» Azərbaycan milli publisistikasının siyasi strategiyası əsrin əvvəllərində Ə.Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülmüş «Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» kimi mükəmməl bir ideya formulunda və sonralar təkmilləşmiş müsavətçilik ideologiyasında bir konsepsiya kimi müəyyənləşdi. Bu konsepsiyayı həyata keçirən milli publisistika milli və dini dəyərləri qoruyub saxlamaqla çağdaş dünyanın mütərəqqi elm və mədəniyyət nailiyyətlərindən məqsədyönlü şəkildə faydalanmağı təbliğ edirdi.

1918-1920-ci illər Azərbaycan milli mətbuatında istiqlal düşüncəsini möhkəmləndirən siyasi çıxışların ən parlaq nümunəsini M.Ə.Rəsulzadə verib. Onun çıxışları mükəmməl milli ideoloji konsepsiyasından, özünün də ciddi əməyi olduğu yekun siyasi proqramdan-müsavətçilikdən gəlirdi. Xalqın milli azadlıq ruhunda tərbiyələnməsində müstəsna xidmətləri olan M.Ə.Rəsulzadə AXC-nin yarandığı ilk günlərdə yazdığı «Azərbaycan paytaxtı» adlı tarixi-publisistik məqaləsində çox maraqlı bir məsələyə toxunurdu. O yazırdı: «Mən mətbuatı çox aradım. Lakin Bakı barədə bir yazıya rast gəlmədim. Bu həvəs mənə cəsarət verdi: müxtəsər də olsa, Bakının tarixi haqqında bir kaç yarpaq qaralayım. Şübhəsiz ki, bu sətirlərə

veriləcək məlumat Azərbaycan paytaxtının şan və heysiyyəti və hücriyyəti ilə olmayacaq... Düşündüm ki, naqis də olsa, bir şey olsun. Biz naqisini başlarıq, mütəşəbbüs gənclərimiz də çalışar vətən eşqi məmləkət məhəbbəti ilə səy edər, bu başlanğıcı təkmil edərlər...».

M.Ə.Rəsulzadənin ardıcıl mətbu çıxışları Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, yaşadığı ərazinin coğrafi həududlarını təsvir edir, vətən və millət sevgisi təbliğ edərək, demokratik dəyərlər aşılayırdı. Onun siyasi məqalələri ideya dolğunluğu və məzmun zənginliyi ilə bərabər ciddi şəkildə ümumiləşdirilmiş həyati faktlara əsaslanırdı. 1918-ci ilin sonunda Azərbaycan Milli Şurasının açılması münasibəti ilə yazdığı «Hanki ümidlə» başlıqlı məqaləsində milli demokratik dövlətin prespektivinə kütlə içərisində ümid hissələri aşılayırdı. «Samoupravlenie» məqaləsində isə saxta sinfi mübarizə ideyası altında xalqı parçalamağa çalışan müxtəlif siyasi partiyaların pozuculuq fəaliyyətinə kəskin münasibət bildirir. Məclisi-Müəssissatda Azərbaycan bolşeviklərinin xəyanət və Rusiya bolşevik hökumətinin milli demokratik dövlət üçün nə dərəcədə təhlükəli olması «Azərbaycan» qəzetində bu şəkildə təqdim olunur: «Əfəndilər! Məsələ qətiyyəən pək mühümdür. Zənn etməyiniz ki, mənim könlümə Rusiya bolşeviklərinə qarşı o qədər böyük inad vardır ki, sui-niyyətə alışıraq onlarla anlaşmaq istəməm. Xeyir, həmişə mühakimə etmək mümkündür. Bir taqım şəraiti-siyasiyyə ilə uzlaşmaq, barışmaq olur. Fəqət bizə desələr ki, əgər bir üsyançı qüvvətlə barışmasanız, Rusiya da sizinlə barışmayacaqdır. Biz görsək ki, bizim içərimizdə bir neçə əlihedarlar varmış, onlarla hesablaşmaq lazım imiş, lakin bir millətin rəyi və hüququ ilə hesablaşmaq lazım deyilmiş, o halda biz böylə bir qüvvətə heç vaxt inanmarız».

M.Ə.Rəsulzadə dövrün siyasi hadisələrinə aktiv şəkildə münasibət bildirmişdir. Onun siyasi çıxışlarının əksəriyyəti «Azərbaycan» qəzetində nəşr olunmuşdur. Bu çıxışlar xalqı səfərbər etmək, iqtisadi-siyasi problemlərin

müvəqqəti olmasını sübut etmək, müstəqilliyin ağır sınaqlarına dözmək, optimist ümidləri itirmək və s. kimi məsələlərə həsr olunurdu. Onun siyasi çıxışları sonralar AXC-nin görkəmli siyasi xadimi M.B.Məmmədzadə tərəfindən belə dəyərləndirilirdi: «Müstəqil Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin davamı müddətcə (1918-1020) gərək parlamentdə, gərəkse parlament xaricindəki nitq və məruzələri, məqalə və bəyanatları da bu milli türk dövlətinin və bu ilk müsəlman cümhuriyyətinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi».

Azərbaycan siyasi şüurunda istiqlal düşüncəsinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində «Açıq söz», «Azərbaycan», «İstiqlal», «Bəsirət» və b. milli demokratik mətbuatın xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü Azərbaycan jurnalistikasının mütərəqqi ənənələrini daşıyan və cəmiyyətin demokratik əsaslar üzərində maariflənməsində aparıcı rolunu «Azərbaycan» qəzeti yerinə yetirib.

Qəzet Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 3 sentyabr tarixli qərarına əsasən açılır və sentyabr ayının 14-də Gəncə şəhərində nəşrə başlayır. Qəzet dörd nömrəsi çıxdıqdan sonra, oktyabr ayının 3-dən Bakıda fəaliyyətini davam etdirir.

Ceyhun Hacıbəyli qəzetin müdirliyindən getməsinə «Möhtərəm qərelərə» başlıqlı yazısında oxuculara bildirir: «Vətən və millət yolunda əlimdən gələn xidməti və öhdəmə düşən vəzifəmi qəzetimizin müdiri sifətilə ifadə məşğul ikən, vətən övladının xahiş və əmrinə müti olaraq cahan sülh konfransına göndərməklə öhdəmə daha ağır və məsuliyyətli, lakin müqəddəs bir vəzifə düşdü» 1919-cu ilin iyun ayında Ü.Hacıbəyli səhhəti ilə bağlı Bakıdan getdiyindən qəzetə rəhbərliyi Xəlil İbrahim etmişdir. Qəzet bu barədə məlumat verib: «Qəzetimizin müvəqqəti müdiri Hacıbəyli Üzeyir bəy əfəndi səhhətini düzəltmək məqsədilə bir müddətə Bakıdan gedib. Müvəqqəti müdir vəzifəsi Xəlil İbrahimin əfəndi öhdəsinə vaküzar edilmişdir» Üzeyir bəy iki aylıq müalicədən

qayıtdıqdan sonra 1920-ci il aprelin 27-nə kimi qəzetin müdiri işləmişdir.

Qəzetin nəşrində C.Hacıbəyli, Ü.Hacıbəyli, X.İbrahim kimi görkəmli jurnalistlərin böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, mükəmməl siyasi məslək, milli əqidə daşıyıcıları olan bu şəxsiyyətlər qəzetə rəhbərlik eməklə onun ideya və istiqamətini müəyyənləşdirmiş, Azərbaycan müstəqil dövlət kimi möhkəmlənməsinə çalışmış, milli dövlətçilik şüurunun geniş inkişaf etdirilməsində, milli azadlıq ideyalarının yayılmasından müstəsna xidmət göstərmişlər. «Azərbaycan» qəzeti iki dildə (Azərbaycan və rus) çıxmış, milli demokratik ideya istiqamətinin aparıcı orqanı olmuşdur.

«Azərbaycan» qəzeti həm də jurnalistikanın prinsipləri baxımından kifayət qədər pofessional səviyyəli bir nəşr idi. Azərbaycanda ləmkokratik dəyərlərin bərqərar olmasında bu qəzetin böyük rolu olmuşdur. Rəsmi dövlət qəzeti olsa da, «Azərbaycan» demokratik mətbuatın ən mükəmməl nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

«Azərbaycan» qəzeti 8-ci nömrəyə qədər – oktyabr ayının 8-nə kimi redaksiya heyəti adından «oktyabr ayının 8-dən 1919-cu il yanvar ayının 16-sa kimi Üzeyir bəyin kiçik qardaşı, tarixçi, jurnalist, publisist Ceyhun bəy Hacıbəylinin (1892-1961), 89-cu nömrəsindən 1919-cu il 4 iyul tarixli 216-cı nömrəyə qədər müvəqqəti olaraq Üzeyir bəyin, 4 iyul 216-cı nömrədən 1 sentyabr tarixli 265-ci nömrəyə qədər bir müddət Xəlil İbrahimin (1892-1938), ən nəhayət, 1 sentyabr tarixli 265-ci nömrədən 1920-ci il aprel çevrilişinə qədər Üzeyir bəy Hacıbəylinin müdirliyi ilə çıxmışdır».

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini Avropada tanımaq məqsədilə yeni Azərbaycan hökumətinin tapşırığı ilə 1919-cu ilin yanvar ayında Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı altında Məhəmməd həsən Haçinski, Əhməd bəy Ağayev, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov, Mir Yaqub Mir Mehdiyevdən ibarət heyət Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə getmişdi. Bu heyətin

tərkibində «Azərbaycan» qəzetinin ilk redaktoru olmuş Ceyhun bəy Hacıbəyli də var idi. Bundan sonra qəzetin bütün redaktor fəaliyyəti ilə bağlı problemləri Ü.Hacıbəylinin üzərinə düşmüşdü. Bu dövrdə onun jurnalistik və publisistik fəaliyyəti əsasən «Azərbaycan» qəzeti ilə bağlı olmuşdur; yazıları, demək olar ki, qəzetin bütün saylarında nəşr olunmuşdur. Ü.Hacıbəyli demokratik ideyaları təbliğ edən ən aktiv jurnalist kimi fərqlənmiş, AXC-nin istiqlal savaşında mübariz mövqedən çıxış etmiş, rəhbərlik etdiyi mətbu orqanın da ideya istiqamətini bu yöndə müəyyənləşdirmişdir.

Üzeyir Hacıbəylinin publisitikasında milli istiqlal ideyası aparıcı xətt kimi seçilir. «Partiyəmizə» adlı yazısında görkəmli jurnalist yazır: «Bir şəxs və ya bir partiya bir millətin azadlığı əleyhinə çalışarsa və o milləti digər millətin və ya bir neçə nəfər xudsər adamların hökmü altında qul etmək istərsə, o şəxs və ya o partiya bugünkü inqilabat nöqtəyi-nəzərindən insaniyyətə düşməndir. Adını sosialist də qoymuş olsa, hüriyyətpərəst də qoymuş olsa yalandı. Onun əsl adı insaniyyət düşmənidir». Yazı müəllifi xalqı başqa millətlərin iradəsinə tabe etməyə çağıran siyasi partiyaları kəskin tənqid edir və Azərbaycan xalqının azad yaşamaq hüququnu jurnalist mövqeyindən fəal şəkildə müdafiə edir: «Bəs kimin insafı yol verər və kimin vicdanı qəbul edər ki, Rusiyadakı bütün millətlər, istibdad dövründə də Azərbaycan türklərinə nisbətən istirahətlə yaşadıkları halda, bu gün təkml hüquqlarına nail olsunlar da, amma Azərbaycan türkləri bu hüquqdan məhrum edilsinlər!» «Tarixi günümüz» məqaləsində istiqlalın mühüm bir hadisə kimi milli-mədəni inkişafı rolu və əhəmiyyəti qiymətləndirilir: «Bu gün o gündür ki, Azərbaycan türklərinin milli məclisi, milli şurası açılıb. Azərbaycan təkml bir hökumət şəklinə girir» «Təəssürat» başlıqlı yazıda demokratik cəmiyyətin səciyyəvi cəhətləri təsvir edilir: «Padşahlı məmmləkətlərdə məclisi-məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan Cumhuriyyətinin məclisi məbusanını bir nəfər vətən övladı açdı»

«Andornikin məsələsi» adlı geniş həcmli məqalədə erməni qulduru Andronik ifşa edilir: «...Andronik erməni camaatının gözündə «igid» olsun, «qəhrəman» olsun, nə olur-olsun bizim gözümüzdə adi bir quldurdu, çünki bir şəxs ki, başına adam yığıb kənd-kəsək üstə tökülüb qətlü-qarətə məşğul ola, o şəxsə quldur deyərlər» «Təəssürat» başlıqlı yazıda «Rus-slavyan» cəmiyyətinin «Vahid Rusiya və Azad Azərbaycan» şurasına münasibət bildirilir: «Hər halda biz, vahid Rusiya qurmaq işlərinə heç bir vəzhlə xələl yetirib mane olmaıq, bu şərtlə ki, bu işdən bizim istiqlalımıza zərər dəyməsin». «Kim nəyin fikrində imiş» məqaləsində də istiqlalımıza qarşı çıxan qüvvələr tənqid edilir: «Şəhərimizdəki rus milli komitəsinin naşiri-əfkarı və Azərbaycan azadlığının düşməni olan bu qəzetə rəisülfüzərə Fətəli xanım deklorasiyasını və bu deklorasiya bəndində general Tomson tərəfindən sadir olan intibahnaməni tənqid edərək deyir ki, bu necə işdir. Fətəli xan deyir ki, Azərbaycan hökuməti, Azərbaycan dövlətinin istiqlalını gözünün bəbəyi kimi mühafizə və müdafiə edəcəkdir». Məqalə müəllifi milli azadlıq və milli dövlətçiliyə qarşı çıxan mətbuat orqanlarını tənqid edərək yazır: «Yedinaya Rusiya»dan başqa həqiqi eserlərin məşhur «Znamiya truda»sı, fəhlə «tərəfdarlarının «İskra»sı, erməni milli komitəsinin «Naşa vremya»sı «qəhrəman daşnakların «Vperyod» adında küçə vərəqəsi, hətta müsəlman puluyla çıxan «Kaspi» qəzetəsi dəxi bu mətləb xüsusunda ağız-ağıza verib biri şikayət edir, biri söyür, biri ağlayır, biri alı-nalə çəkir, biri qarğış edir...» Rus hökumətinin Qafqazın başqa yerlərindən gələn rus kəndlilərinə Azərbaycanda yer verilməsi xahişi ilə bağlı yazdığı «Bir iltimas münasibətilə» başlıqlı məqalədə Rusiya-Azərbaycan münasibətlərində Azərbaycanın istiqlalı məsələsi qoyulur: «Rus milli komitəsi Azərbaycan xarici vüzəratına müraciət edib ölkəmizdən qaçmış və Şimali Qafqaz hüdudunda qalmış olan əlli min nəfər rus kəndlilərinin təkrar torpağımıza qayıtmağı və qaytarılmağı xüsusilə iltimasda

bulunur. Komitə deyir ki, «Azərbaycan hökumətinin rus kəndlilərinə qarşı hüsnü təvəcəhünü bildiyimizə görə təvəqqe edirik ki, haman kəndlilərə Azərbaycan torpağında yer verilsin: onlardan əlavə Qafqazın sair yerlərindən gələn rüslara dəxi Azərbaycanda məskən salmaq imkanı rəva görülsün». Təəcəüb işdir. Rus milli komitəsi bir tərəfdən bizi və bizim hökumətimizi tanımağı əsla qəbul etməyir. Naşirini-əfkari olan «Yedinaya Rusiya» qəzetinin hər nömrəsində hökumətimizi ilan kimi çalır, azadlığımızın düşmənləri cərgəsində durub onlar ilə həvamaz olub, Azərbaycan istiqlalına qarşı bədgulluq edir, rəisülvüzəramız tərəfindən təklif olunan vəzirlik yerinə qeyri qabil qəbul bilib, «atkaz» edir, bir tərəfdən də bu tanımadığı və qəbul etmədiyi hökumətə müraciət edib, əlaqə bağlayır və dürlü-dürlü iltimaslarda bulunur»

Rusiyanın Azərbaycana münasibətdə qeyri-səmimi siyasət yetirdiyini jurnalist bütün çılpıqlığı ilə açıqlayaraq yazır: «Aşkar deyilmir ki, rus milli komitəsinin amal və arzusu Azərbaycanda yaşayan rusların mənafeyini gözləmək olmayıb, bəlkə politikaçılıqdır ki, o politika sayəsində bizləri təkrar Rusiyaya bitişdirib istiqlalımızın məhvinə səbəb ola və əlli min nəfər rusu Şimali Qafqaz hüdudundan qaytarıb da torpağımızda yerləşdirməkdən məqsəd yenə də politika yeritməkdir ki, onun təfsiri uzundur, amma zənn edirəm ki, bunu anlamaq üçün təfsirə möhtac olmaq dərəcə kəm ağıl deyilik».

«Başlanır» məqaləsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi qoyulur, erməni daşnaklarının Azərbaycan əleyhinə fəaliyyəti pislənir. Xüsusilə, «Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl uyezdilərindən ibarət olan Qarabağı xarici imperialist quvvələrin dəstəyi ilə işğal etməyə çalışan Ararat hökuməti, o cümlədən daşnakların «Vperyod» qəzeti kəskin tənqid olunur: «...Daşnaklar qəzetləri vasitəsilə Qarabağ ermənilərini Azərbaycana qarşı müsəlləh üsyana təşviş və təhrik edirlər. Və deyirlər ki, qorxmayın siz, üsyana başladıqdan sonra

erməni hökuməti bəhanə tapıb sizə köməyə gələr». Müəllif məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirərək yazır: «Bəli, bunu biz də bilirik və burasını da yaxşıca bilirik ki, madam ki, erməni milləti içində daşnak partiyası mövcuddur, nəinki Qarabağda, bəlkə Ümumqafqazda müsəlləh ixtişaş davam edəcəkdir. Millətin gözlərini, daşnakların siyasətini görməmək dərəcədə örtmüş olan bu partiya, erməni millətini tamam və kamal məhv və kobud etdirməyincə şeytan ətindən əl çəkməyəcəkdir» Azərbaycan torpaqlarının ən əski zamanlardan Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu, ermənilərin bu yerlərdə gəlmə olduğunu özünəməxsus jurnalist peşəkarlığı ilə qeyd edir: «Bizim öz yerlərimizə sahib olmaq əməlimizi daşnaklar «imperializm məqsədi» deyər adlandırırlar. Çünki Pənah xanım, İbrahim xanın, Mehdiqulu xanın yerləri ermənilərin yeri imiş! Və o qədər mübahisəli imiş ki, onun həllini Paris konfransından gözləmək lazım gəlirmiş!» Qəzetin nəşr etdiyi digər materiallardan da əsas prioritet istiqaməti istiqlal problemi təşkil edir. Ü.Hacıbəyov «Təəssürat» və «Hesabat» rublikalı çıxışlarında respublika parlamentindəki hadisələri şərh edir, təhlillər verir. Onun siyasi çıxışları içərisində milli birliyə, milli həmrəyliyə çağırış daxili siyasi pərakəndəliyin tənqidi, erməni-daşnak quvvələrinin terror aktları, Qarabağ, Naxçıvan və Qərbi Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklər pislənir. Milli istiqlalın müdafiəsi ilə bağlı «Qara təhlükə» adlı yazısında müstəmləkə rejiminin bərpası uğrunda Rusiyanın içində və ətrafında müharibə təhlükəsi kimi mövcud olan şovinizm rus generalı Denikin və onun əlində olan hərbi birləşmə haqqında geniş informasiya verilir. Eyni zamanda daxili denikinlərin mövcudluğunu da diqqətə çatdıraraq yazırdı: «Bir Denikin var ki, bizi xaricdə təhəddüd ediyor. Bir çox denikinlər var ki, içimizə dolub, ən xətərli yerlərdə gizlənib bizi qorxudurlar» «Səddi-İsgəndər» məqaləsində isə erməni təbliğatı nəticəsində Fransaya sülh konfransına Azərbaycanın dünyada rəsmi müstəqil dövlət olaraq tanınması istiqamətində iş aparmaq

üçün göndərilən nümayəndə heyətinin üzləşdiyi problemləri şərh edirdi.

Azərbaycanın milli müstəqilliyinə qarşı çıxan, müxalif partiyalara ünvanlanan çıxışında yazırdı: «Gözlər var ki, dünənə qədər əsir və qul olan bir milləti bu gün azad və sərbəst görmək istəmirlər. Qulaqlar var ki, lal edilmiş bir millətin dilinin bu gün açılıb da söz söyləməsini eşitmək istəmirlər. Qəlblər var ki, bir əsrdən artıq məhkum qalan bir millətin bu gün müstəqil və azad olmasını qəbul etmək istəmirlər». Azərbaycanda milli azadlıq düşüncəsinin formalaşmasında Y.V.Çəmənzəminlinin siyasi çıxışları böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. AXC-nin yaradılması ərəfəsində Musavat partiyasının «Açıq söz» qəzetində verdiyi «Türk millətinə xitab» adlı silsilə məqaləsində Milli istiqlal qorumaq uğrunda bütün siyasi qüvvələri birliyə çağırırdı.

2. Mətbuatın hüquqi bazası haqqında yaradılan qanunvericilik aktlarına dair

1918-1920-ci illərə aid dövlət arxivində saxlanılan sənədlər üzərindəki elmi araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycan jurnalistikasının inkişafı üçün hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində mühüm işlər götürmüşdür. Bunu mətbuatla bağlı parlamentdə gedən gərgin və uzun sürən müzakirə və mübahisələri tam reallığı ilə əks etdirən parlament materiallarından da görmək mümkündür. Mətbuata dair verilən əmr və göstərişlərin, qanun və qərarların geniş məsələlərə toxunması aparılan işin ciddiliyindən xəbər verir. Bu sənədlər arasında özünün siyasi-hüquqi və sosial mədəni əhəmiyyətinə görə, xüsusi diqqət çəkən «Mətbuat haqqında nizamnamə»dir. Mətbuat haqqında nizamnamə 1919-cu ilin oktyabr ayının 30-da parlament iclasında qəbul edilmişdir. Nizamnamə 2 hissədən (birinci hissə 20 bənd, ikinci hissə isə 3 bənd) ibarətdir. Mətbuat nizamnaməsinin mətni «Azərbaycan cümhuriyyəti hökumətinin əxbarı»nda nəşr olunmuşdur.

1919-cu il oktyabrın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş mətbuat haqqında nizamnamə ölkədə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini tənzimləyən ilk qanunverici akt olmuşdur. Nizamnamənin mətnini digər mənbələrdə də izləmək mümkündür.

Mətbuat haqqında nizamnamə parlamentin bir neçə iclasında müzakirə olunmuş, «Hümmət», «Sosialist fraksiyası» və «Əhrrar» partiyasından olan parlament üzvləri tərəfindən kəskin etirazla qarşılanmışdır. Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçən 23 oktyabr 1919-cu il tarixli iclasında Ş.Rüstəmbəyov mətbuat haqqında nizamnamənin layihəsi ilə bağlı məruzə edərək təqdim olunan qanun layihəsini qəbulunun zəruriliyini vurğulayır. Onun sözlərinə görə, Avropada ictimai-siyasi hərəkətin tarixi də təsdiq edir ki, azadlıq qeyri-məhdud səviyyədə ola bilməz, mətbuat və söz azadlığı mütləq şəkildə

qəbul olunanda hər bir vətəndaş ondan öz istədiyi kimi istifadə edəcək. Məhz belə halda ölkənin siyasi cəhətdən dağılması üçün şərait yaranır. Rusiya inqilabı buna misal ola bilər. Məruzəçi bildirir ki, insan fəaliyyətinin hər bir sahəsi kimi mətbuat da qanuna tabe olmalıdır.

S.A. Ağamalıyev («Hümmət») qanun layihəsi əleyhinə uzun bir nitq söyləyir. Onun nitqi M.B. Əxicanov («Musavat») tərəfindən tənqid olunur. O qeyd edir ki, S.Ağamalıyevi narahat edən «administrasiyanın işə qarışması» doğru anlaşılır; administrasiya mətbuatın işinə qarışmır. Sadəcə olaraq provokasiya xarakterli çıxışlar haqqında ədalət məhkəməsinə məlumat verir.

İ.Əbilov «Mən güman edirəm ki, bu qanun layihəsi bizə təqdim olunduğu şəkildə mətbuat azadlığına zərbə vuracaq. Birinci bənddə deyilir ki, respublikanın hər bir vətəndaşı nəşriyyat açsın, qəzet, jurnal. Kitab və s. nəşr edə bilər, amma on birinci bənddə deyilir ki, qəzet nəşr edən qəzeti buraxmamışdan yeddi gün əvvəl mətbuat müfəttişini bu haqda xəbərdar etməlidir. Sonra deyilir ki, redaktor qüsursuz adam olmalıdır ki, qəzet nəşr edə bilsin və onun qüsursuzluğunu uyezd rəisi müəyyən etməlidir».

Nazirlər Sovetinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyov dərin məzmunlu çıxışında S.Ağamalıyevi və İ.Əbilovu tənqid edir. Qeyd edir ki, S.Ağamalıyev qanun layihəsinə qeyri-ciddi yanaşır və hətta onu diqqətlə oxumayıb. Onun sözlərinə görə, sosialistlərin etiraz etdiyi «redaktorun yaş və təhsil senzi» tamamilə düzgün qoyulmuş məsələdir, çünki uşağın və savadsız adamın redaktor ola bilməyəcəyi məlumdur, həddi-buluğa çatmamış redaktoru məqaləsinə görə, savadsız redaktoru isə cəfəngiyata görə məsuliyyətə cəlb etmək olmaz. İndi müzakirə olunan nizamnamənin başlıca məqsədi mətbuat haqqında məsələni nizamlamaqdır. Hökumət bilmək istəyir ki, harada və hansı qəzet və jurnal buraxılır. Nizamnamədə mətbuat azadlığına qarşı heç nə yoxdur. Bizim qanunumuz mövcud qanunların içində ən liberal və ən azad qanundur.

Bundan daha azad isə qanunsuzluqdur, o da istənilən dövlətin əsaslarına ziddir. Buna görə də mən mətbuat haqqında nizamnamənin qəbul edilməsini xahiş edirəm.

Ə.Qarayev («Hümmət») nizamnamənin qəbul edilməsinin əleyhinə çıxış edir. A.Pepinov (sosialist fraksiyası) da Nizamnaməyə etiraz edir.

Parlamentin 1919-cu il 25 oktyabr tarixli iclasında mətbuat haqqında nizamnamənin müzakirəsi davam etdirilir. Məruzəçi Ş.Rüstəmbəyov bildirir ki, mətbuat işi bizdə hələ də xaos vəziyyətdədir. Onu nizamlamaq və qeydə almaq üçün bu nizamnamə hazırlanmışdır. O, mətbuat azadlığı haqqında qanun deyildir.

S.Ağamalıyev nizamnamənin komissiyaya qaytarılmasını və ona yenidən baxılmasını təklif edir. A.Kazımzadə («Müsavat») bildirir ki, qanunsuz həyatın heç bir sahəsi nizamlı şəkildə gedə bilməz. Hər şeyin öz ölçüsü vardır: kartofu pudla, parçanı arşınla, mətbuatı isə nizamnamə ilə ölçmək olar ki, onun sərhədlərini göstərsin.

Ə.Qarayev («Hümmət») mətbu və şifahi azadlığın qarşısına sərhəd qoyulmasına etiraz edir.

V.A.Baqradze («Sosialist fraksiyası») Ə.Qarayevin fikrini davam etdirir. O da nizamnaməni söz azadlığının qarşısının alınması kimi qiymətləndirir və layihənin əleyhinə çıxış edəcəklərini bəyan edir.

M.Ə.Rəsulzadə («Musavat») əvvəl çıxış edən nəticə mətbuat azadlığı ilə anarxiya mətbuatını fərqləndirmədiyini irad tutur. Qeyd edir ki, nizamnamə azad mətbuatla anarxiya mətbuatı arasında sərhəddi müəyyənləşdirir. Eləcə də yazılı və şifahi sözün fərqli olduğunu, onlardan birinciyə nəzarətin mümkünlüyünü, ikinciyə isə qeyri mümkün olduğunu aydınlaşdırır. Sosialist nəticələrin Qarayevin qəzetlərinin bağlanmasına tez-tez istinad etmələrinin də əsassız olduğunu bildirir. Qeyd edir ki, Qarayevin «Füqərə» qəzeti ona görə bağlandı ki, baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyovun əyalətlərə işgüzar səfərini «məsul işləri buraxıb Ağdaşa kefə getmək»

kimi təqdim etmişdi. Heç şübhəsiz ki, yayın qızmar çağında Ağdaşa heç bir kef ola bilməz. Hələ bu azmış kimi eyni bir nömrədə idarəçiliyə və qayda-qanuna məhəl qoymamağa açıq çağırış vardır. Heç kim etiraz edə bilməz ki, belə mətbuat cilovlanmalıdır.

Sosialist fraksiyasından İ.Əbilov və A.Perinov nizamnaməyə etiraz etdiklərini bildirirlər. İ. Əbilov nizamnamənin təhsil senzi, redaktorun yaşı, mətbəə yaratmaq üçün hər hansı icazənin alınması bəndlərini tənqid edir. Pepinov qanun layihəsinin komissiyaya qaytarmasını tələb edir.

M.Ə.Rəsulzadə yenidən çıxış edərək bildirir ki, etirazlar əsasən xəbər-darlıqedicisi tədbirlərlə bağlı maddələrə ünvanlanır. Ona da əlavə edir ki, qanunlar cəzalandırıcı və xəbərdarlıqedicisi olur. Sosialistlər üçün daha yaxşı olar ki, dəyişikliyi müzakirə zamanı bənd-bənd etsinlər. Buna görə də nizamnamənin komissiyaya qaytarılmasına heç bir ehtiyac yoxdur.

Q.K.Saniyev («Hümmət») bildirir ki, nizamnamədən hakimiyyətdə olan partiyanın mətbuat azadlığını boğmaq istədiyini aydınca görünür. O, öz çıxışını belə tamamlayır: «Biz belə qanun istəmirik».

A.Pepinov nizamnamənin komissiyaya qaytarılması ilə bağlı yazılı təkliflər verir. Xəbərdarlıqedicisi tədbirlərin çıxarılmasını tələb edir.

Təklif səsə qoyulur: 29 səs lehinə, 27 səs isə əleyhinə verilir və qəbul olunur. Azlıq səsvermənin düzgün olmağını göstərir. İkinci və üçüncü dəfə səsə qoyulur və parlament ikinci oxunuşa keçidi qəbul edir.

1919-cu il 27 oktyabr tarixli iclasda nizamnamənin maddələr üzrə ikinci oxunuşu zamanı 3-cü maddə etirazla qarşılanır. Tələb olunur ki, bu maddə komissiyanın redaksiyasına verilsin.

Səsvermədə üçüncü bənd müzakirəyə təqdim olunduğu şəkildə qəbul olunur. Sosialistlər protest edir və nümayiş-karanə şəkildə iclas zalını tərk edirlər.

Nizamnamənin 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-cu maddələri heç bir mübahisə doğurmadan keçir.

Qəzetin çıxması haqqında mətbuat müfəttişinin xəbərdar edilməsinin ifadə olunduğu 11-ci maddəyə M.Ə.Rəsulzadə düzəliş edir: «Nəzərdə tutulan qəzetin hansı dildə çıxacağını da xəbər vermək».

Nizamnamənin bütün bəndləri və müfəttiş ştatı mübahisəsiz keçir.

Ştata cüzi düzəliş edilir; iki köməkçi və bir iş icraçısı əlavə olunur. Parlament təklifi qəbul edir.

Nizamnamənin üçüncü oxunuşu Parlamentin növbəti iclaslarından birinə saxlanır.

1919-cu il oktyabrın 30-da mətbuat haqqında nizamnamənin üçüncü oxunuşu baş tutur.

İlk iki bənd mübahisəsiz keçir. Üçüncü bənd səsvermədə keçmir. Sosialistlər 11-ci bəndə etiraz edirlər. Amma bu bənd komissiyanın redaksiyasında keçir. Redaktora aid olan 14-cü maddə qızğın mübahisəyə səbəb olur.

15, 16, 17-ci maddələr isə mübahisəsiz qəbul edilir.

18-ci maddəyə Ə.Q.Qarayev etiraz edir, amma o dəyişiklik olunmadan qəbul olunur.

Ə.Q.Qarayevin 20-ci maddəyə etdiyi düzəlişi məruzəçi təlimata əsaslanaraq qəbul etmir. Üçüncü oxunuş zamanı düzəliş qəbul olunur.

Yerdə qalan bütün maddələr mübahisəsiz keçir. Qanun bütövlükdə səsə qoyulur və qəbul olunur.

Parlament iclasında keçən müzakirə və mübahisələrdən də görüldüyü kimi, «Mətbuat haqqında Nizamnamə» heç də asanlıqla qəbul olunmayıb. Nizamnamə ilə tanışlıq bir daha göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbuat qarşısında qoyduğu tələblər kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına və müstəqil dövlətin qurulmasına, azad və mədəni cəmiyyətin formalaşdırılmasına xidmət edirdi.

Mətbuat haqqında nizamnamə ilə bağlı materiallar «Azərbaycan» və «İstiqlal» qəzetlərində dərc olunmuşdur.

Bolşevik mətbuatı ona mənfi münasibət bildirmiş və hakimiyyətədəkiləri mətbuat azadlığına qarşı çıxmaqda günahlandırmışdır.

Nizamnamə çağdaş hüquqi normalar baxımdan da kifayət qədər mükəmməl və mütərəqqidir, demokratik jurnalistikanın fəaliyyətini nizamlama mexanizmi kimi yüksək qiymətləndirilməlidir.

«Mətbuat haqqında nizamnamə» belə bir fikiri təsdiq edir ki, mətbuat azadlığı «abstrakt mahiyyət daşımamalı, konkret mənə və istiqamətə malik olmalıdır. Mətbuatın azad və sərbəst fəaliyyəti üçün bütün lazımi şərtləri təmin etməklə biz onu qaşımıza məqsəd qoyuruq ki, ölkəmizdə çıxan qəzetlər, fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya vasitələri hər şeydən əvvəl Azərbaycan həqiqətlərinə xidmət etsin, xalqımız keçdiyi yolu, qarşılaşdığı çətinlikləri, onun uğur və problemlərini doğru-düzgün, obyektiv işıqlandırsın, cəmiyyətimizin demokratikləşməsinə və tərəqqisinə xidmət göstərsin. Bunu yaşadığımız dövrün mürəkkəbliyi, onun xalqımızın qarşısında qoyduğu tələklü məsələlər də, Azərbaycan jurnalistikasının beşiyi başında dayanmış Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əməd bəy Ağayev kimi işıqlı qələm sahiblərinin qoyub qetdiyi milli ruh və demokratik amallar üzərində köklənmiş qəzetçilik ənənələri də tələb edir».

Arxiv sənədləri, o cümlədən parlament iclaslarının protokolları, «Mətbuat haqqında Nizamnamə»nin mətbuatda dərc edilmiş mətni və ona münasibətlərdən o qənaətə gəlmək olur ki, dövlət mətbuat işinə əhəmiyyət vermiş, ona son dərəcə həssas yanaşmış, öz siyasətində ona xüsusi yer ayırmışdır. Real tarixi şəraiti dəqiq qiymətləndirən AXC dövlətinin mətbuat haqqında siyasətini demokratik əsaslarla qurmasının bir neçə səbəbi var idi. Bunlardan biz aşağıdakıları müşahidə edirik:

1. Ölkənin informasiya məkanının yad təsirlərdən qorunması. Bizə görə bu məsələ açıq şəkildə qoyulmasına da,

ciddi şəkildə nəzərə alınmışdır. Çünki bolşevik Rusiyasının əksi imperiyaya iddiaları davam edirdi. Azərbaycanı itirmək istəməyən Rusiya imperiyapərəst bolşevikləri saxta şüarlara kütlələrin şüurunda utopik ideyalar aşılamağa çalışır. Azərbaycanda dövlət çevrilişi hazırlayırdı. Yad təsirlərdən qorunmaq üçün mətbuatı nizamlama mexanizminin işə salınması təkcə Rusiya bolşevik təsirini nəzərdə tutmuşdu. Azərbaycanda başqa ölkələrin də maraqları var idi. Bu maraqların Azərbaycan dövlətinin və xalqının ziyanına işləməməsindən ötrü mətbuatı nizamlayan qanunun verilməsi tamamilə normal bir hadisə idi.

2. Ölkə içində informasiya işinin qurulması həmin dövrdə bolşevik, esermənşevik, islami və s. təmayüllü mətbuat orqanları fəaliyyətə göstərdi ki, bunlar da dövlətin ideoloji əsaslarını zəiflədirdi. «Nizamnamə» ciddi hüquqi sənəd olmaqla normativ aktları müəyyənləşdirirdi və mətbuatda məsulluyyətsiz çıxışların qarşısını alırdı.

3. Normal KİV sisteminin yaradılması. Qabaqcıl Avropa ölkələrinin hüquqi standartlarına uyğun olan «Nizamnamə» və ya başqa sözlə «Mətbuat haqqında qanun» Azərbaycanda mütərəqqi jurnalistika ənənələrinin əsasını qoyur. Yəni bu hüquqi bazanın yaradılması Azərbaycan jurnalistikasını keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə keçirir. Tətbiq olunmuş qaydalar KİV-i bir sistem kimi formalaşmağa yönəldir, onu pərəkəndəlikdən, qeyri-sabillikdən və qeyri-peşəkarlıqdan uzaqlaşdırır. Bundan sonra informasiya işində obyektivlik, operativlik və professionallıq kimi jurnalist fəaliyyətinin atribut keyfiyyətləri üstün mövqeyə keçir. Əslində bu rəsmi sənəd mətbuata dövlətin hüquqi dəstəyini təmin edir və həm də dövlət anlayışlarının və dövlətçilik şüurunun möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Qeyd edək ki, «Nizamnamə»nin müzakirə olunduğunu dövrün 1919-cu il 23-30 oktyabr tarixli mətbuat orqanlarının arxiv nüsxələri məhdud olduğundan həmin dövrdə mətbuatda bu məsələ ilə bağlı mübahisələri geniş şəkildə təhlil edə

bilmədik. Amma bütövlükdə jurnalistikamızın hüquqi bazanın yaradılmasını hüquqi və tarixi aspektdə araşdıran tədqiqatçılar bu məsələyə bir daha diqqət yetirməlidir. Çünki bu «Nizamnamə» Milli demokratik mətbuatımıza dair milli demokratik dövlətimizin ilk rəsmi hüquq sənədidir.

3. Milli jurnalistikada baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri

Dövr kifayət qədər mürəkkəb və çətin idi. Ölkədə iqtisadi-siyasi vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Qeyd edək ki, 1905-ci il inqilabına qədər ana dilli mətbuat orqanının nəşr olunması ciddi problem idi. «Kəşkül» ün bağlanması «Şərqi-rus»un nəşrinə qədər Azərbaycan ziyalılarının ana dilində qəzet və jurnal nəşri uğrunda apardıqları gərgin mübarizələri bir qayda olaraq nəticəsiz qalırdı. 1905-ci il inqilabından sonra Rusiyada başqa müstəmləkə xalqları kimi Azərbaycanın da mədəniyyətinin, mətbuatının inkişaf intensivliyi zəifləyir. 1917-ci il fevral burjuva inqilabından sonra siyasi şəraitin qismən liberallaşması mətbuatın artmasına təkan verir. 1917-ci il oktyabr bolşevik inqilabından sonra Rusiyanın qonşu ərazilərdə ictimai-siyasi vəziyyət gərgin olaraq qalır. Lakin buna baxmayaraq, sosial-mədəni həyat davam edir, cəmiyyətin bir çox sferalarında işgüzar və yaradıcı qüvvələrin səyi ilə dəyişikliklər baş verirdi. Jurnalistika sahəsində də bu dəyişikliklər hiss olunurdu. Tədqiqat zamanı əldə etdiyimiz faktlar bunu sübut edir. Belə ki, 1918-ci ilin axırlarında Azərbaycanda yetmiş adda mətbuat orqanı fəaliyyət göstərirdisə, 1919-cu ilin axırlarında, yəni bir il sonra bu rəqəm 94-ü keçirdi. Həm də fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarının tərkibi də müxtəlif idi.

Azərbaycan mətbuatına dair araşdırmalarda bu dövrə dair fərqli rəqəmlər göstərilir. Professor N.Axundov yazır ki, 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda 400-dən çox dövrü mətbuat orqanı buraxılmışdır. Bunların böyük əksəriyyəti çarizmin və onun senzura idarələrinin təzyiqi nəticəsində uzun ömür sürməmişdi. Qəzet və jurnalların ad etibarını ilə çox olması səbəbi də onların tez-tez bağlanıb, yeni ad altında çıxması idi. K.Talıbzadə «Bakıda 1905-20-ci illər arasında Azərbaycan dilində 130-dan yuxarı qəzet və jurnal nəşr olunduğunu» yazır S.Lukyanova «bu dövrdə (1917-1920) Azərbaycan, rus və

erməni dilərində 90-dan yuxarı qəzet və jurnal dərc olduğunu və təkcə Bakıda 40-dan yuxarı bolşevik qəzeti çıxdığını qeyd edir. İ.Ağayev 1918-1920-ci illəri Azərbaycan dövrü mətbuatının ən yüksək inkişaf mərhələsi kimi səciyyələndirərək yazır: «Təkcə bunu demək kifayətdir ki, 1875-ci ildən, Azərbaycanda dövrü mətbuatın yaranmasından keçən 45 il ərzində təxminən cəmi 40 qəzet və jurnal çıxdığı halda, bu rəqəm qeyd ediləndən cəmi 2 il içərisində 200-ə yaxın olmuşdur». S.Rüstəmovanın tərtib etdiyi bibliografiyada da bu dövrün (1917-1920)mətbuatı istər sayına, istər ideya istiqaməti və rəngarəngliyinə görə Azərbaycanın mətbuatı tarixində ən zəngin və maraqlı mərhələ kimi səciyyələndirilir. Təqdim edilən bibliografiyada əksi əlifba (ərəb qrafikası ilə) Azərbaycan dilində çıxan mətbuatın kodlaşdırılmış şəkildə sayını 74 olaraq göstərir. Həmin bibliografiyada 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan dilində çıxan dövrü mətbuatın ümumi sayı (və adları) 65 olaraq qeyd olunur. Arxiv materiallardan aydın olur ki, 1901-20-ci illər arasında Bakı şəhərində Azərbaycan, rus və erməni dillərində 300-ə yaxın dövrü mətbuat orqanı buraxılmışdır. Bunlardan təxminən 200-ə qədəri 1918-1920-ci illərdə çıxmışdır. Dövrü mətbuat bu dövrdə həm forma, həm də məzmun baxımından əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş, informasiyanın alınması, hazırlanması və ötürülməsində maraqlı və faydalı təcrübə əldə olunmuşdur. Mətbuatın inkişaf prosesinin yaxından izlənməsi onu çeşidli aspektlərdən təsnif etməyə əsas verir:

1. Dövriliyinə görə həmin illərdə çıxan mətbuat orqanlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

A) qəzetlər:

- 1) gündəlik-42
- 2) həftədə üç dəfə-6
- 3) həftədə iki dəfə -7
- 4) həftəlik -40
- 5) iki həftədən bir -4
- 6) ayda bir dəfə -5

- 7) bir günlük qəzetlər (bülletenlər) -15
- 8) nüsxələri əldə olmadığımıza görə dövriliyi bilinməyənlər-20;

B) jurnallar:

- 1) həftədə bir dəfə nəşr olunan jurnallar- 11 (12)
 - 2) ayda iki dəfə nəşr olunan jurnallar- 8
 - 3) ayda bir dəfə nəşr olunan jurnallar- 5
2. Dillər üzrə:

1) Azərbaycan dilində aşağıdakı dövrü mətbuat orqanları nəşr olunub: «Azərbaycan», «Azərbaycan hökumətinin xəbəri», «Açıq söz», «Bakı ətrafı fəhlə, əsgər və matros şurasının xəbəri», «İttihad», «Yeni həyat», «Millət», «Hümmət», «Azərbaycan fəqərəsi», «Bakı fəhlə konransının xəbəri», «Qafqaz komunası», «Zəhmət sədasi», «İslam Gürcüstanı», «Xalq sözü», «Füqərə sədasi», «Al bayraq». «Doğru yol», «Sədayi-millət», «Əkinçi və Fəhlə», «Hürriyyət», «Bəsirət», «Qardaş köməyi», «Əkinçi», «Zəhmət sədasi», «İstiqlal», «Möhtaclara kömək», «Müsəlmanlıq», «Həqq sədasi», «Cənub tauşu», «Tük sözü», «El», «İttifaq mütəəllimin», «Lətaif», «Müdafiyyəi-millət», «Rəhbər», «Sədayi-millət», «Sədayi-İran», «Xalqçı», «İşçi və mədəniyyət», «Şərqlə», «Kommunist», «Gənc işçi», «Oktyabr», «Ticarət», «Füqərə», «Səbah», «Cavanlar şurası», «El həyatı», «Zənbur», «Gənclər yurdu», «Məktəb», «Tartan-partan», «Şeypur», «Əfkarimütəəllimin», «Zəhmət», «Zəhmət həyatı», «Məşəl», «Övraqi-nəfisə», «Füqərə füyuzatı», «Qurtuluş» (2-ci sayında «Qurtuluş yolu»), «Yoldaş», «Mədəniyyət», «Gənclər dünyası», «Əzrər», «İqtisad», «Lənkəran fəqərəsi», «Qırmızı Dağıstan günü», «Fəhlə və mədəniyyət».

2) Rus dilində nəşr olunan mətbuat orqanları: «Azerbaydjan», «Vestnik pravitel'gstvo Azerbaydjanskoy respubliki», «Edinə Rossiə», «İzvestiə soveta raboçix, soldatskix, matrosskix deputatov Bakinskoqo rayona», «Kavkazskə krasnə armiə», «Kaspiy», «Naş qolos», «Naşe vremə», «Naşe slova», «Bakinskə jiznğ», «Bednota»,

«Birjevoy deng», «Vesti», «Qolos Rossii», «Zarə», «İttixad», «Malengkae qazeta», «Vesti», «Molot», «Naş putğ», «Noviy mir», «Proletariy», «Raboçiy putğ», «Russkae mislğ», «Teleqraf», «Bakineü», «Bakinskie qubernskie vedomostğ», «Bakinskoe slovo», «Vestnik Bakinskoqo soveta narodnix komissarov», «Bakinskiy raboçiy», «Znamə truda», «Qolos truda», «İzvestiə üentralğnoqo staçeçnoqo komiteta q. Baku i eqo rayonov», «Ponedelğnik», «Raboçaə molodej», «Trudovoe znamə», «Öniy soüialist», «Naşe znamə», «Vpered», «Zemlə i volə», «İskra», «Nabat», «Molodoy raboçiy», «Raboçaə pravda», «Statistiçeskiy ejemesaçnik», «Vesti» (bayramlarda), «Jurnalist», «Novie vesti», «Russkiy deng», «Bölleteng diktaturı Üentrokaspiə», «Bölleteni soveta soöza injenerov i texnikov», «Utrennie teleqrammi», «Krasniy kliç», «Molodoy kommunist», «Voenmor», «Qudok», «Kafkazkiy evreyskiy vestnik», «Molodoy proletariy», «Narodı Vostoka», «Neftənoe delo», «Trudovə jiznğ», «Vestnik profsoözov», «Vestnik professionalğnoqo dvijeniə», «İzvestiə Bakinskoqo prodovolğstennoqo sovehaniə», «İzvestiə üentralğnoqo staçeçnoqo komiteta vsex uçebnix zavedeniy», «İzvestiə Bakinskoqo staçeçnoqo komiteta», «Borğba», «Qolos naroda», «Kavkazskoe slovo», «Braçnae qazeta».

3) Erməni dilində nəşr olunan orqanları: «Aparaj»(Qaya), «Arev», (Günəş), «Artasax»(Artasax), «Aşxatanski droşak» (Əmək bayrağı), «Vanvor, zinvor ev navasti patqamavorneri xorirdi toqekatu» (Fəhlə, əsgər və matros deputat sovetinin xəbərləri), «Vanvori xosk» (Fəhlə sözü), «Veratsnund» (Dirçəliş), «Qorts»(İş), «Erkir» (Ölkə), «Karabaxi surandak» (Qarabağ kuryeri), «Mer dzayni» (Bizim səsimiz), «Nor kyank» (Yeni həyat), «Taqekatu» (Məlumat) (Erməni və Azərbaycan dilərində), «Şepor»(Şeypur).

3. İstiqamətinə görə mətbuat orqanları aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər:

- 1) demokratik
- 2) liberal

3) mühafizəkar

Bolşevik təmayüllü mətbuat orqanlarından sovet dönəmində geniş şəkildə bəhs olunduğundan, biz həmin mətbuat orqanlarının fəaliyyətindən ətraflı danışmağa zərurət duymuruq. Amma bir məsələni bir daha qeyd etmək yerinə düşər ki, demokratik ruhlu mətbuatın bir qismi milli azadlıq və təkamül yolunu, digər hissəsi sinfi mübarizə və inqilab yolunu müdafiə edirdi. AXC dövrü Azərbaycan jurnalistikasının ağırlıq mərkəzi milli demokratik mətbuatın üzərinə düşürdü. Həmin dövrün əsas milli demokratik istiqaməti mətbuat orqanları aşağıdakılar idi:

«Açıq söz», «İstiqlal», «Bəsirət», «Qurtuluş», «Qurtuluş yolu». «Əfkarü mütəllimin», «Övpaqi nəfisə» və s. mətbuat orqanları haqqında qısa da olsa məlumat vermək yerinə düşərdi.

Azərbaycan demokratik mətbuat – özünütənqid («Mola Nəsrəddin» məktəbi) və özünütəsdiiq («Füyuzat» məktəbi) kimi iri tipoloji ideya differensiallaşmasından keçir. İstiqlalçı ideologiyayı «Müsavat» partiyasının orqanı olan «Açıq söz» də təkmilləşdirilmiş şəkildə təqdim edir. AXC dövrü jurnalistikanın, xüsusilə, demokratik mətbuatın ideya istiqamətinin müəyyənləşməsində «Açıq söz»ün ənənələri əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının təkanvericisi, ideyalarını təbliğ və tərənnüm edən mətbu orqanları arasında «Açıq söz» qəzetinin də misilsiz rolu var. Bu qəzet nəşr olunduğu illərdə tarixi hadisələrin kuliminasiya nöqtəsinə çatdığı, millətlərin öz müqəddəratının təyinatına can atdığı bir zaman idi. Və belə bir vaxtda bu hadisələrə milli mətbuat biganə qala bilməzdi və qalmadı da. Həmin qəzetin tematikasına baxdıqda dövrün düşüncə cərəyanlarını, siyasi fikirlərini əks etdirdiyinin şahidi oluruq. Onlar müntəzəm olaraq dünyada baş verən siyasi hadisələrin ciddi müşahidəsini aparır və onlar haqqında ətraflı informasiya verirdi. Belə bir vaxtda M.Ə.Rəsulzadə türkcülük və istiqlalçılıq ideologiyasını tətbiq etmək üçün «Açıq söz» qəzetini yaratdı.

Qəzetin məzmunundan söhbət açmazdan əvvəl onun nəşr tarixinə nəzər salaıq.

«Açıq söz»ün ilk sayı 1915-ci il oktyabrın 2-də Bakıda işıq üzü gördü. Bu tarix «Açıq söz» idarəsinin «Babayi-Əmir»də çıxan elanına əsasən nəzərdə tutulduğu vaxtdan 8 gün tez idi. «Açıq söz»ün nəşr tarixi ilə müxtəlif mənbələrdə bir-birindən fərqli fikirlər söylənilir. Məsələn, «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nda (ASE) qəzetin nəşrə başladığı və nəşrini dayandırdığı tarix düz göstərilmir. Qəzetin nəşr olunduğu saylar da yanlış verilir. Həmin mənbədə göstərilir ki, «Açıq söz»ün birinci nömrəsi 1915-ci ilin avqustun 2-də, sonuncu nömrəsi isə 1918-ci il martın 18-də çıxmışdır (cəmi 704 nömrəsi) bu yalnız məlumatı N.Axundov da təsdiqləyir:

«Açıq söz» 1915 (№ 1 (2.VIII), 1918 (18.III). H.Baykara isə qəzetin nəşr tarixini düz olaraq göstərdiyi halda (1915-1918) daha sonra yanlış olaraq (1915-1917) kimi şəkildə göstərir. Mösum Əliyev isə yuxarıda adları çəkilən elmi kitabdan fərqli olaraq «Məmməd Əli Rəsulzadə adlı elmi məqaləsində «Açıq söz» ün nəşr tarixini nə az nə çox düz 3 il əvvələ çəkib; «Gizləndə fəaliyyət göstərən «Musavat» partiyasının əsas orqanı 1912-ci il avqustun 12-də nəşr olunmağa başlayan «Açıq söz» qəzeti idi. (Bax «Odlar yurdu» qəzeti, 1990-cı il oktyabr, « 20, s.1). Qeyd edək ki, «Açıq söz»ün sonuncu sayının 18 -mart 1918-ci ildə nəşr olunması fikri daha çox mənbələrdə təkrarlanır. Halbuki qəzet mart hadisələrindən sonra fasilə vermiş, oktyabrın 4-də yenidən nəşrə başlamışdır. Qəzetin 1918-ci il 4 oktyabr tarixindən başlayaraq 6, 7, 8, 9, 10, 11 oktyabr tarixli 717-724-cü sayları hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılır. Qəzetin nəşr tarixi ilə bağlı 4 oktyabr 1918-ci il, 717-ci sayında «Açıq söz» idarəsindən » başlığı ilə verilmiş xəbərdə deyilir: «Qanlı mart hadisəsi zamanı mətbəəmiz fəhlə şurası və erməni caniləri tərəfindən talan edilib yandırıldığı üçün qəzetimiz dayandırmağa məcbur oldu. Xəbər azlığını götürmək üçün qəzetimiz şimdindən iki səhifədə üzə çıxacaqdır. Qəzetimizi ancaq əhalini məlumatsız buraxmamaq üçün nəşr ediyuruq».

Əslində «Açıq söz» ün birinci nömrəsi 1915-ci ilin oktyabrın 11-də çap olunub. Cəmi 704 yox, 724 nömrəsi çap olunub. «Açıq söz» birinci nömrədən 717-ci nömrəsinə qədər 4 səhifə, 717-ci nömrədən 724 nömrəsinə qədər isə 2 səhifə olmuşdur. Qəzet «İqbal», «Novruz» və «Orucov qardaşlarının» mətbəəsində işıq üzü görmüşdür. Yeri gəlmişkən bir faktı qeyd edək ki, «Açıq söz»ün 1918-ci il martın 18-ə kimi çap edilən saylarında qəzetin reaksiyasının ünvanı, çap olunan mətbəənin adı və kimlər tərəfindən çap olunduğu dəqiq göstərilib. Lakin 4-ü oktyabrdan, 11-i oktyabr nömrələrinin heç birində ünvan göstərilməyib. Deməli belə qənaətə gəlmək

olar ki, qəzetin bu sayları müxtəlif mətbəələrdə, özü də səyyarı şəkildə nəşr edilib.

Müxtəlif vaxtlarda M.Ə.Rəsulzadə, M.Ə.Əbdüləzizov, Orucov qardaşları, Xəlil İbrahim qəzetin redaktoru olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxan «Açıq söz» qəzeti Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə olaraq müsəlman və «tatar» sözlərini «türk» sözü ilə əvəz edərək, millətə «Sən türksən!», rus hökumətinə isə «Biz türkük!» deyə xitab etdi.

Bu haqda Rəsulzadə yazırdı: «Açıq söz» ilk dəfə olaraq o vaxt qədər Qafqaziya müsəlmanı və yaxud tatarı deyilən xalqın türk olduğunu cəsarət və ısrarla meydana qoymuş və bu xüsusda hər bəşəriyyətə və mübarizə etmək zərurətində qalmışdı.

«Açıq söz» bu xəbərdarlıq və bu qayə ilə milləti oyatmağa başladı.

«Açıq söz» qəzeti nəşrə başladığı gündən xalqı milli azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə bu ideyanı «Tutacağımız yol» adlı baş məqaləsində qoymuşdu: «Demək ki, sağlam, mətin və oynaq məfkurəli bir millət vücuduna çalışmaq istəyirsə, zaman buna iqtizadədir – mütləq üç əsasda sarılmalıyıq: «Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək».

Bolşeviklər «Açıq söz»ün ilk nömrəsində onun məqsəd və məramını çox yaxşı dərk etmişdir. Ona görə də onlarda qəzetə qarşı nifrət hissi var idi. Və «Açıq söz» qəzeti redaksiyasını «Türkiyənin Bakı cəbhəsi» adlandırdılar. 1918-ci ilin martında bolşeviklər Rəsulzadənin lideri olduğu «Musavat» partiyası binası ilə sahibi və baş redaktoru olduğu «Açıq söz» qəzetəsi mətbəəsini atəşə verdikləri zaman «Türkiyənin Bakı cəbhəsi»ni yıxdıq deyə sevinmişdilər.

«Açıq söz» qəzeti 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra Rusiyanın vəziyyətini diqqətlə izləyir. Qəzetin 1917-ci il saylarında müntəzəm olaraq bu barədə xəbərlər verirdi.

M.Ə.Rəsulzadə «Yeni hökumətin təzə bəyannaməsi» adlı məqaləsində Rusiyanın müharibədəki vəziyyətini açıqlayır.

Ümumiyyətlə, qəzet müntəzəm olaraq dünyada baş verən siyasi hadisələrin ciddi müşahidəsini aparır. Həftəlik ictimai-siyasi hadisələrin şərhini «İctimai-əhval» başlığı altında M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən verilmişdir.

«Açıq söz»ün informasiya coğrafiyası da çox genişdir. O, müntəzəm olaraq hər nömrəsində «Qafqaz xəbərləri», «Müharibə xəbəri», «Türkiyə və Balkan xəbərləri», «Dünya xəbərləri», «Qafqaz cəbhəsindən» və s. başlıqları altında informasiyalar verməklə dünyada baş verən siyasi hadisələri, müharibə xəbərini oxucusuna çatdırırdı.

Qəzet «Teleqraf xəbərləri» başlığı altında yazırdı.

London – Qəzetlər yazır ki, hal-hazırda burada 20 min nəfər bolşevik vardır. Bunların əksəriyyəti rus yaxud başqa millətlərin adamlarıdır. İngiltərə hökuməti bunların İngiltərə hökuməti üçün nə qədər xətəli olduğunu hiss ediyor və ciddi tədbirlər görüyor».

Almaniya – burada bolşevizmin qarşısı alınmasa Almaniya aqlığı bəis olacaqdır.

Rusiya – bu məmləkətdə haramzadə bolşevizm hələ də güclüdür.

Türküstan – bu günlərdə Türküstandan gələn böylə xəbərlərə görə bolşeviklər Türküstanın bir neçə obalarında hökmranlıq ediyorlar. Türküstan hökuməti isə bunları şayə adlandırır.

Dərbənd – Bu günlərdə Bakıda böylə şayələr gəzir ki, guya bolşeviklər Dərbənd şəhərini işğal etmişlər. Bu şayələr əsasızdır. Dağıstan hökumətin əlindədir.

Beləliklə, bolşeviklərin nəzər diqqətini yayındırmaq üçün M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə «Açıq söz» bağlanır və onun redaksiyasında «İstiqlal» qəzeti nəşrə başladı.

«İstiqlal»ın ilk sayı 1919-cu il fevralın 4-də (1), sonuncu 42-ci sayı isə 1920-ci il aprelin 20-də nəşr edilib. 28 saylı

1919-cu ildə, 14 sayılı isə 1920-ci ildə işıq üzü görən qəzetin nəşr tarixi ilə bağlı bir-birini inkar edən faktlarla rastlaşdıq.

Birdən-birə qəzetin nəşr tarixi bir il səhv göstərilir, 42 saydan 22 sayı göstərilir. Məsələn: mətbuat tarixi tədqiqatçımız Nazim Axundov yazır: «İstiqlal», Bakı 1918-1920 (2). Solmaz Rüstəмова isə nəşr tarixini səhv verməklə yanaşı qəzetin sayını da 22-yə endirilib (3). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «İstiqlal»ın özünün ilk sayında nəşr tarixi ilə bağlı anlaşılmaqlığı yol verilib. Belə ki, birinci sayda Şərqi təqvimini ilə №1 Sabah 1335(4) verildiyi halda sonrakı 2-ci sayda 9 fevral 1919-cu il yazılıb (5).

Qəzetin birinci sayındakı tarix tamamilə səhv verilib. Çünki 1335-ci ili müasir təqvimimizə çevirəndə 1917-ci ilə düşür. Bu isə ola bilməz. Ona görə ki, «İstiqlal» qəzeti «Açıq söz» bağlandıqdan bir neçə ay sonra nəşrə başlayır. Bu haqda «İstiqlal»ın birinci sayında yazılıb: «Açıq söz» qəzetəsi könüllü olaraq fəaliyyətini dayandırdı. Əvəzinə «İstiqlal» qəzetəsi «Müsavat» fırqəsinin nəşri əfkar oldu». Fikrimizi təsdiq etmək üçün bir faktı da qeyd edək ki, «İstiqlal»ın məzmunu ilə tanış olduqda bütövlüklə ADR bərqərar olduğu bir dövrdən bəhs etdiyinin şahidi oluruq.

O ki qaldı qəzetin ilk sayında «4 şaban 1335-ci il» yazılmağına, burada səhv olaraq (bəlkə də təsadüfən) 7 əvəzinə 5 rəqəmi düşüb və nəticədə 1335-ci il gedib. Belə bir təsadüfə anlaşılmaqlıq o dövrün bir neçə mətbuat orqanında var. Məsələn, «Əfkarı-mütəəllimin» jurnalı buna misal ola bilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu jurnalın da tarixi qeyd etdiyimiz mənbələrdə səhv verilmişdir. Redaksiya heyəti tərəfindən idarə olunan və «Novruz» mətbəəsində çap edilən «İstiqlal» həftəlik siyasi-ictimai, iqtisadi qəzet idi. Qəzetin 1, 2, 3 sayı 8, qalan bütün sayları isə 4 səhifədən ibarətdir. Bəzən A -3, bəzən də A-2 formatında çıxan «İstiqlal»ın ünvanı da tez-tez dəyişilib. «İstiqlal»ın daimi epiqrafı Tofiq Fikrətin məşhur:

«Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət yaşa. Var ol!»- beyti idi.

Qəzətdə daha çox M.Ə.Rəsulzadənin və M.B.Məmməd-zadənin imzaları ilə verilən elmi-siyasi və publisistik məqalələr diqqəti cəbl edir. İstiqlalımızı qoruyub saxlamaq və yaşatmaq onları daha çox düşündürdü. Bu haqda M.Ə.Rəsulzadə yazırdı:

«İnsanların istiqlalına hürriyyəti-şəxsiyyə, millətlərin hürriyyəti-şəxsiyyəsinə istiqlal deyilir. Hürriyyəti-şəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, şəxsiyyətlərin məcmu olan millətlərin istiqlalı da o nisbətdə müqəddəsdir. Demokratik fırqə proqramlarının həbsində hürriyyəti-şəxsiyyə əsas olduğu kimi, millətlərin istiqlalında əsldir».

Bütün varlığı ilə istiqlala, azadlığa can atan millətimizin 1919-cu ilin 28 mayında böyük şadyanaqlıq etməsini M.Ə.Rəsulzadə belə yazırdı: «Mayın 28-də İstiqlal bayramını qeyri-qabili təsvir bir səmimiyyətlə qarşılamaqları ilə azərbaycanlılar bütün aləmə göstərdilər ki, istiqlaldan əl çəkməyəcəklər, bütün böhdançılara sübut etdilər ki, istiqlal xanların, bəylərin, ağaların deyil, Azərbaycan xalqının, türk millətinin milli, ən müqəddəs idealıdır» Rusiya bolşevik hökuməti yerli bolşeviklərin vasitəsi ilə müxtəlif təxribatlar törədirdilər. 1919-cu ilin əvvəllərində onlar Bakıda yenidən tətillər, nümayişlər törətməyə cəhd etdilər. Belə bir vaxtı «Turan Ədəm Mərkəziyyət «Musavat» fırqəsi Bakı komitəsi «Bəsirət»də aşağıdakı məzmununda müraciəti ictimaiyyətin nəzərinə çatdırırdı: «...Bu zabastovkalar siyasidir, çünki Bakunu Rusiyaya birləşdirmək istəyən bolşeviklər istər-istəməz zabastovkaya çıxırlar. Yolları bağlırlar. Qatışıqlıq salırlar. Bu qatışıqlara qoşulmuşun».

Müraciətdən sol tərəfdə verilən elan da bu məzmun-
dadır: «Hökumət elanı: Rus nümayəndələri tərəfindən hazırlanan növbəti tətil Azərbaycanın istiqlalının əleyhinə olduğuna

görə Azərbaycan hökuməti fəhlələrə müraciət ediyor ki, növbəti tətillə qoşulmasınlar».

Daxiliyyə naziri Nəsim bəy Yusifbəyli,
10 may 1919-cu il

«İstiqlal» qəzeti də dənə-dənə bildirirdi ki, Zaqafqaziya milli hökumətlər arasındakı ziddiyyətlərin, o cümlədən, Azərbaycan-erməni qırğınının şiddətlənməsində Rusiyanın əli var. Çünki Rusiya burada öz mənafeyini güdür və bu yolla Azərbaycanın müstəqilliyini boğaraq onu iqtisadi baxımdan özündən asılı vəziyyətə salır. Bunun isə yerli kadrlardan istifadə edirlər.

Qəzetdə ikinci daha çox rast gəldiyimiz imza Mirzə Bala Məhəmmədşadəyə məxsus idi. Onun «İstiqlalımız və istiqbalımız», «Cəbhə və arxa qüvvələr», «Azərbaycan və İran», «Əhd ediyorum», «Haqq təşkilatları», «Bakı-Batım», «Siyasi əhval», «Torpaq islahatı», «Azərbaycan və Türkiyə», «Mart günləri», «Bizdə sinif mübarizəsi», «Dostlarımız və düşmənlərimiz» və «Müttəfiqlər» sərəvhəli bədii publisist məqalələr daha aktual məsələlərə həsr edilmişdir.

«İstiqlal» da Əhməd Cavadın «İstanbul» və Ümumgülsümün «Bu ilk məisdə» şerləri də cəlb edici oldu.

«Sürüci əfsanəsi» və «Ağcaqanad» satirik imzaları ilə verilən felyetonlar dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə həsr edilmişdir.

«İstiqlal» daha çox siyasi mövzulara yer verilir. Belə mövzulardan biridə ADP-nin istiqlalıyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması idi.

ADP-nin mövcudluğunun əvvəlindən Rusiya onu tanımaq mövqeyi tutmayıb. Səbəbini «İstiqlal» qəzeti 5 fevral 1920-ci il tarixli nömrəsində açıq-aydın yazırdı: «Rusiya sovet hökuməti Azərbaycanın istiqlalını tanıyormuş. Amma bu da Nərimanovun məktubunda varmış. Fəqət taqım məktublardan

isə varsın Sovet Rusiyası ap-açıq desin ki, bən sizin istiqlalınızı tanıdım. Nasıl olur, Antanta bunu sərih (açıq) və aydın bir surətdə deyə bilər də Şura nümayəndəsi Ciserin bu xüsusda daha sərih (açıq) söyləmiyor?».

Bunda, əlbət ki, bir iş vardır. Bunun səbəbini görməmək mümkün deyildir.

Onu bizə yenə Nərimanov izah eyləmiş, demişdir ki, Rusiya zəhmətkeşləri Bakıdan, Bakının neftindən əl çəkməzlər, çünki səfil qalıyolar. Onların səfalətini rəf (aradan qaldırmaq) edə bilmək üçün neti içəcək deyiliz, doşab əvəzinə, kəndlərinə satarız. Fəqət Bakı bizdə olmazsa, Azərbaycan təşkil etməz, istiqlalımız ölür. Moskvadan ruslar köçə bilmədiyi kimi, Bakıdan da türklər köçə bilməzlər».

«Bəsirət» qəzeti AXC-dövründə nəşr edilən Milli məlumatın əksəriyyətində Azərbaycanın müstəqilliyi, azadlığı ideyaları ilə yanaşı bütöv azad Azərbaycan uğrunda mübarizə özünü büruzə verirdi. Məsələn: Belə mətbə orqanlarından biri də «Bəsirət» qəzetidir. «Bəsirət» ideya-siyasi xətt etibarilə milli azadlığımızın, cümhuriyyətimizin ideologiyasının ifadəçisi olaraq dövrün bütün ictimai-siyasi hadisələrini özündə əks etdirmişdir.

Demokratik istiqamətli mətbuat orqanı kimi «Bəsirət» qəzeti də bu illərdə Hacı İbrahim Qasimovun redaktorluğu ilə nəşr olunub. H.İ.Qasimov təcrübəli jurnalist idi. «Molla Nəsrəddin», «Zənbur», «Məzəli» kimi satirik jurnallarda çalışmışdır. 1912-ci ildə «Kəlniyyət» adlı satirik jurnal çap etmişdi. Onun çoxsaylı felyetonları «Məzəli» və «Babayi-Əmir» satirik jurnallarında «Ağdan-qaradan» sərəvhəsi və «Kəlniyyət» imzası ilə çap olunub. Onun jurnalistlik fəaliyyəti yalnız satirik orqanlardakı xidməti ilə məhdudlanmır. Belə ki, o, «Məlumat» (1911), «İqbal» (1914-1915), «Bəsirət» (1914-1920) və b. qəzetin redaktoru olmuşdur.

Bu gün «Bəsirət» qəzetindən bir az geniş söhbət açacağıq. Çünki «Bəsirət» uzun müddət burjua ideologiyasını təbliğ edən mətbə orqan kimi sovet dövründə qamçılanıb və

tədqiqatdan kənar qalıb, və yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, əsrin əvvəllərində milli (erməni-müsəlman) məsələsi «Bəsirət»də geniş və əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır.

«Bəsirət» 1914-cü ili napol ayının 12-də Bakı şəhərində nəşrə başlayıb. 4 səhifədən ibarət olan bu qəzet A-3 formada çıxıb. Səməd Mənsur və Qulam Rza Şərifzadə qısa müddət qəzetin nəşiri olmuşdur. «Bəsirət» hər həftə və müsəlman bayramlarının sabahı nəşr olunan ədəbi, siyasi, ictimai, fənni və iqtisadi türk qəzeti olubdur. «Bəsirət»in materiallarından müşahidə olunur ki, o, milli azadlıq və Cümhuriyyət ideologiyasının fəal ifadəçisi kimi çıxış edib. Dövrün bütün ictimai-siyasi hadisələrinə operativ münasibət qəzetin səhifələrindən müşahidə olunur. Onun toxunduğu hər bir problem həm kəskinliyi, həm də açıq şəkildə təqdim olunması ilə seçilir. Ola bilsin ki, məhz bu səbəbdən qəzetin ünvanı və nəşr olunduğu mətbəə tez-tez dəyişilib. Qəzet gah Orucov qardaşlarının, gah da «Turan» və «Novruz» mətbəələrində çap olunub. Nəhayət, qəzet «Səda» mətbəəsinin redaksiya tərəfindən alındığını xəbər verir: «On ildən bəri Bakıda açılmış «Səda» mətbəəsi bizim tərəfdən alınıb. «Turan» namilə adlanan mətbəədə hər cürə sifariş verə bilərsiniz». «Bəsirət» də bir çox mətbu orqanlar kimi, 18 mart 1918-ci il «Mart hadisələri» zamanı nəşrini dayandırmağa məcbur olmuşdur. 1918-ci il martın 17-dən nəşri dayandırılan qəzet, bir də noyabr ayının 16-da nəşrə başlayıb. N.Axundovun bibliografiyasına görə, 1918-ci ilin mart faciəsində nəşrini dayandıran qəzet bir də sentyabrda nəşrə başlayıb. Qəzet ölkədə və dünyada baş verən hadisələri fəal şəkildə işıqlandırdı. Dünya müharibəsinə münasibətini açıq-aydın bildirən qəzetin redaktoru İ.Qasımov «Həftəbecər» başlıqlı felyetonunda yazırdı: «Allah Vilsonun belini qırsın. Dünyanı qatıb-bulaşdırıb. Ölkələri bir-bir qızıdırır, silah satır, sonra da böyürür ki, bu Yevropa müharibəsindən sonra millətlər gərək azad olsun».

İstedadlı və uzaqgörən publisistin daha çox müraciət etdiyi mövzu milli məsələ idi. Qəzet erməni-müsəlman məsələsində xarici dövlətlərin riyakarlığını, xüsusən də Rusiyanın qızışdırıcı siyasətini publisist məharətlə, açıq-aşkar ifşa edərək oxucuya çatdırdı.

Bu haqda H.İ.Qasımov redaktoru olduğu «Bəsirət» qəzetində yazırdı: «...O gün erməni milli şurasının qətnaməsini oxuyub çox güldüm. Əlbəttə, hamımıza məlumdur ki, bu qətnaməyə Urusiyətdə rüsxət verilib və Urusiyətdəkilər hökm ediyor ki, erməni qardaşların ürəkləri necə istiyor elə də yaşamalıdılar. Əcaba, nə üçün?...».

Və yaxud qəzetin 225-ci sayındakı yazıdan: «Ermənistan hökuməti Parisə-sülh konfransına bir teleqramm göndərib deyir ki, ay aman, qoymayın, azərbaycanlılar xoruzumuzu verəcəklər qoltuğumuza. Onlar dəstələr düzəldib üstümüze qoşun göndərəcəklər». Qabaqdan gəlmişkən, «qara məni basınca mən qaranı basım» prinsipi bu millətə elə dədə-babadan miras imiş».

Müəllif bu yazının sonunda bir məsələni daha qabarıq şəkildə bildirir ki, Zaqafqaziyada milli hökumətlər arasındakı ziddiyyətləri qızıdırmaqda (xüsusən erməni-müsəlman) Rusiya xüsusi canfəşanlıq edirdi. Çünki, öz mənafeyini hər şeydən üstün tutan Rusiya bu yolla Zaqafqaziya respublikasının müstəqilliyini boğur və onları özündən asılı vəziyyətə salaravq təbii sərvətinə sahib olur.

H.İ.Qasımovun milli məsələ ilə əlaqədar yazılarını oxuduqca onun uzaqgörənliyinə heyran qalmaya bilmirsən.

«Bəsirət» qəzetinin 137-ci sayında «Yenə erməni-müsəlman məsələsi» sərlövhəli publisistik yazıda uzun illər bu problemin həll olunmayacağına işarə edərək yazırdı: «Dünya bir xarabazara çevrildi. Sonra sülh konfransı yapıldı... Bunlar həpsi oldu. Yalnız bir şey qaldı, o da erməni-müsəlman məsələsidir ki, quörtarmadı. Neçə gündür ki, parlamanda Qarabağ məsələsi müzakirə edilməkdədir. Amma nə fayda...?».

Səksən il öncə qələmə alınan bu yazı bu gün də aktuallığını, müasirliyini itirməyib. Əsrin əvvəllərində dəfələrlə cövlan edən bu problem indii də həllini gözləyir.

H.İ.Qasimov bu problemə həsr etdiyi bütün yazılarında dönə-dönə qeyd edilir ki, bu problemin həlli üçün Azərbaycan xalqına yalnız və yalnız milli birlik lazımdır.

H.İ.Qasimov dünyada baş verən hadisələrə də biganə qala bilmirdi. 18 dekabr 1918-ci il tarixli sayındakı felyetonunda özünü sülh tərəfdarı kimi bəyan edən Vilsonun iç üzünü oxucusuna açıqlayır: «...Müharibədən öz mənafeyi üçün istifadə edən bu «sülhsevər» tökülən qanlara, axan göz yaşlarına baxıb həyasızcasına gülür».

Bu tərəfdən müharibə, digər tərəfdən respublikanı büyrümüş tətillər, inqilablar Azərbaycanın iqtisadi həyatını dözülməz dərəcəyə gətirmişdir.

Qəzet oxucularına bildirdi ki, milli müstəqilliyimizi boğmaq üçün, Rusiya bolşevikləri, yerli bolşeviklərin köməyi ilə hər cürə təxribata əl atdılar.

Bunu qəzetin «Teleqraf xəbərləri» rubrikası altında verilən dünya xəbərləri də aydın göstərirdi: «Rusiya- bu məmləkətdə haramzadə bolşevizm hələ də güclüdür. Hər gün siyasi tətillər, nümayişlər oluyor».

Ümumiyyətlə, qəzətdə verilən xəbərləri gözdən keçirərkən xəbərə verilən əsas tələblərdən olan operativliyin, dəqiqliyin və s. şahidi olduq.

«Bakı – bu axşam saat 6:30-da hökumət teatrosunda Hacıbəyli qardaşlarının rəhbərliyi ilə «Şah İsmayıl» operattası tamaşaya qoyulacaq».

Elmi və bədii publisistik məqalə qəzətdə geniş yer tutan janrdır. H.İ.Qasimovun «Bir az da özümüzdən», «Nə istiyorlar», «Ermənilər və biz», «Bolşeviklərin taktikası», Səməd Mənsurun «Teatr və musiqi», «Hacıbəyli qardaşları və musiqimiz», Mirzəbala Məhəmmədşadın «Ermənilər», «Parlamandan», «Sərhəd məsələsi», «Azərbaycan və

Ermənistan» və s. məqalələri öz bədiiyi, elimiliyi, dil və üslubu ilə nəzəri baxımdan qənaətbəxş hesab etmək olar.

«Bəsirət»də zarisovka, felyeton, şer və s. janr nümunələrinə də rast gəlirik. Qəzətdə Məmmədəmin Rəsulzadənin, Nəriman Nərimanovun maraqlı yazıları ilə rastlaşdıq.

Rusiyanın və bir çox xarici dövlətlərin məkrli siyasətini cəsarətlə tənqid edən qəzetin fəal əməkdaşı Xəlil İbrahim bolşevizmi «qara bulud» adlandıraraq yazırdı ki, «əgər bolşevizmin qarşısı alınmasa, dünyanın bir çox ölkələrini xərəbə qoyacaq».

Yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Zaqafqaziya xalqlarını əsarəti altında saxlamaq üçün hər cür çirkin niyyətə əl atan Rusiyaya şair Səməd Mənsur müraciətlə belə yazırdı:

Bir kəslə rifaq yapmazsan, bu nə halət?

Yüz-yüz sənə əmrzadə buldun bu nə adət?

«Rus istibdadı boğuldu» adlı şerində isə şair Azərbaycanın bir daha əsarət altında inləməyəcəyi inamı ilə yazırdı:

Bəhri-Xəzri aşmaz-daşmaz,
Yaddan çıxmaz Şamxor, Xaçmaz,
Azərbaycan müstəqildir,
Daha zəncirə qapılmaz.

«Bəsirət»də Azərbaycanın müstəqilliyi ilə bağlı tez-tez çıxış edən şair Əhməd Cavadın yaradıcılıq nümunələri ilə də rastlaşırıq.

Azərbaycanın azadlığını canından da əziz tutan, bu yolda hər an ölümə belə hazır olan şairin yaradıcılığını ən məhsuldar dövrü Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin yaranması illərinə təsadüf edir. Həmin illər o görünməmiş bir ilhamla, həvəslə yazıb-yaratmışdır.

Əqidəsindən, məsləkindən dönməyən bu insan Xalq Cuhuriyyətinin fəal təbliğatçısı, alovlu şairi idi. Bütün varlığı ilə bu məqsəd, amal uğrunda yazıb yaradan şair Xalq Cumhuriyyətini günəşə bənzədirdi:

Bir zaman çün bizim Günəş,
Qara tülə sarıldı.
Hər kəs ondan ümidsizkən,
Bənim könlüm darıldı.

Ə.Cavadın Azərbaycan Calq Cumhuriyyətinin bayrağının vəsfinə həsr edilmiş bir neçə şeri qəzetdə dərc edilib. Şairə elə gəlirdi ki, bu al bayraq onun azadlığa, müstəqilliyə qovuşmuş, azad olmuş torpağının rəmzidir, simvoludur.

Millətimin tarixinə,
Şan-şöhrət əkməliyəm!
Bu qarşıda, yad qalaya,
Bir al bayraq dikməliyəm!

«Yarandın», «Al bayraq» və «Azərbaycan bayrağı» adlı şerlərində də şairin milli bayrağımıza sevgisi, sayğısı sonsuzdur...

Türkistan elləri öpüb alınını,
Söyləyir dərini sana, Bayrağım!
Üç rəngli əksini quzğun dənizi,
Ərmağan yollasın yara, Bayrağım!

Ə.Cavad yaradıcılığında türk xalqlarının birliyinə çağırış, milli oyanış, kimi yüksək duyğular var. Şair şerlərini mövzusuna, ifadə vasitələrinə, bədii keyfiyyətlərinə, milli xüsusiyyətlərinə görə rəngarəng üslublarda, formalarda yazmışdır.

«Bəsirət» ilə sıx əməkdaşlıq edənlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin ideoloqu Mirzəbala Məhəmmədzadə idi. H.Qasimov M.Məhəmmədzadə ilə məslək, əqidə dostu olaraq Azərbaycan xalqının azadlığı, müstəqilliyi uğrunda çalışırdılar. H.Qasimov «Bəsirət»in taleyini özündən sonra yalnız M.Məhəmmədzadəyə etibar edirdi. Bu haqda 23 avqust 1919-cu tarixli 242-ci nömrəsində «İxtiyar» başlıqlı bir elan var: «Bir neçə günlük Bakıdan getdiyimə görə qəzetimizin müvəqqəti müdirliyini mühərirlərimizdən Mirzəbala Məhəmmədzadə cənablarına həvalə ediyorum. H.İ.Qasimov».

Belə məzmunlu elanla qəzetdə bir neçə dəfə raslaşdıq.

İstər siyasi, istərsə də ədəbi fəaliyyəti ilə dövrünün tanınmış ziyalısı olan M.Məhəmmədzadə «Bəsirət»lə yanaşı bir çox mətbuat orqanlarında, o cümlədən «Açıq söz» (1915-1918), «İstiqlal» (1919-1920), «Azərbaycan» (1918-1920) və sair qəzetlərdə müntəzəm çıxış etmişdir. Müəllif «Bəsirət»də çap etdirdiyi «Sərhəd məsələsi», «Ermənilər və biz», «Azərbaycan və Ermənilər», «Nəsim bəy kabinetəsi» və bir neçə silsilə yazılarda yüksək vətəndaşlıq qeyrəti göstərmişdir.

«Bəsirət»də, «Həftəbecər», başlıqlı, «Kəlniyyət» imzası altında gedən saysız-hesabsız felyetonlar, satirik yazılar qəzetin redaktoru H.İ.Qasimova məxsusdur. Bu felyetonlar, satirik yazılar həyatın müxtəlif aktual məsələlərindən, problemlərindən bəhs edir. Onlarda yeni təsvir üsulları, təzə deyim tərzəri vardır. Müəllifin bu tipli felyetonları ilə yanaşı elmi və publisistik məqalələri də öz tarixi məzmununu bədii təsir qüvvəsini indii də itirməmişdir.

H.İ.Qasimovun yaradıcılığında xəlqilik motivləri, milli kolorit daha güclüdür. O, yaradıcılığı boyu öz üslub və məramına sadıq qalan ədib olmuşdur. İstər felyetonlarda, istərsə də publisistik əsərlərində dilin axıcılığı, şirinliyi, təsir və ifadə vasitələri təkrar olunmazdır. O özündən əvvəlki satirik söz ustalarının sənətindən və bədii ustalığından öyrənməyə çalışırdı. Qeyd edək ki, H.İ.Qasimov bir çox satirik orqanlarında çıxış etməklə həm də satirik gülüşün sirlərini öyrənmişdir. Müəllif bu gülüş vasitəsi ilə o dövrün eybəcərliklərini məharətlə «nişan verir»di. Ona görə də günün tələbləri səviyyəsində yazılan bu materiallar oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı.

H.İ.Qasimov qabaqcıl ideyaların, yeniliyin tərəfdarı idi. İslam dininə qulluq etməklə yanaşı oxucunu dünyəvi elmləri mənimsəməyə də sövq edirdi. Və islamı dərin bir elm adlandırırıdı.

«Bakı müsəlmanları» adlı publisistik məqaləsində müəllif yalnız Bakı müsəlmanlarına deyil, bütün islam

dünyasına üz tutaraq deyirdi: «Maarifə əhəmiyyət verin, müsəlman qardaşlar. Elmsiz islamın bu vaxta qədər nə kibi cəhalətə düçar olduğunu görə ki, sizlərə məlumdur».

Müəllif oxucusunu daima elm öyrənməyə sövq edirdi. Yaradıcılığında daha çox maarif-mədəniyyət məsələləri, onların təbliği üstünlük təşkil edir. Çox sadə oxunaqlı və şirin bir dildə yazan müəllif bütün qələm əhlini bu yolla yazıb-yaratmağa çağırırdı.

Qəzetin 284-cü sayında «Həftəbecər» sərlövhəli felyetonunda ana dilində danışmağı özünə ar bilən bir «xanım» in simasında yüzlərlə belələrini tənqid edirdi.

H.İ.Qasımov Azərbaycan dili ilə yanaşı onun yaxşı adət-ənənələrini də yaşatmağı, qorumağı tələb edirdi. Qəzetdə «Novruz» bayramı münasibətilə «Hürriyyət bayramı» rubrikası altında bir çox yazılar, elanlar verilib.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrü fəaliyyət göstərən milli-demokratik mətbuat orqanlarımızın bir çoxu, o cümlədən «Bəsirət» qəzeti tarixi mənbə kimi qiymətli, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından da diqqətə layiqdir. Qəzetin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə səciyyələndirmək olar:

a) Qəzetin siması: «Bəsirət» özünü «ədəbi, siyasi, ictimai fənni və iqtisadi türk qəzetəsi» kimi təqdim edir. Qəzetin ən aktual mövzusu dövrün ictimai-siyasi hadisələri, milli məsələ və mədəniyyət, ədəbiyyat məsələləridir. Əhməd Cavad, Səməd Mənsur, Ü.Hacıbəyli kimi mədəniyyət, ədəbiyyat, poeziya xadimlərinin yaradıcılıq nümunələri öz əksini daha qabarıq tapıb. Səməd Mənsurun Ü.Hacıbəyli və Hüseyn Ərəblinski haqqında sisilə təşkil edilən yazıları onların Azərbaycan mədəniyyətinə, onun inkişafında misilsiz xidmətlərindən bəhs edir;

b) Qəzetin üslubu: «Bəsirət» in çap edildiyi bir vaxt dil problemi nəinki Azərbaycan mətbuatının, o cümlədən bütün Türk dünyasının marağında olan uzun ömürlü müzakirəyə çevrilmişdir. Belə bir vaxtda qəzet «ümumi türk dili»

tələblərinə tabe olaraq sadə xalq dilində yazırdı. Ana dilində səlis və aydın yazılmayan məktubları «Bəsirət» çap etmirdi.

c) Janr xüsusiyyətləri: Qəzetdə dərc olunan yazıların janr xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən daha çox xəbər, elmi və bədii məqalə, felyeton, şer diqqətimizi cəlb etdi. «Bəsirət»də dərc olunan xəbərlərin böyük əksəriyyəti jurnalistika nəzəriyyəsinin xəbərə verdiyi əsas tələblərinə tamamilə cavab verdiyinin şahidi olduq.

Beləliklə, qəzetdə çıxış edən müəlliflər dövrünün siyasi-ictimai məsələlərinə, hadisələrinə daha çox diqqət yetirmiş, günün aktual problemlərinə geniş yer vermişlər. Həmin əsərlərin toplanıb tədqiq edilməsi günün aktual problemlərindən sayıla bilər. Bütövlükdə «Bəsirət» qəzeti özünün ciddi elmi tədqiqini gözləyir.

«Qurtuluş» jurnalı

Demokratik istiqamətli mətbuat orqanlarından biri də «Açıq söz» qəzeti redaksiyasında nəşr olunan «Qurtuluş» jurnalıdır. Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində «Qurtuluş» adlı iki jurnal çap olunub; birincisi 1915 № 1 (I-X) № 4 (16.XI), ikincisi isə 1920 № 1 (I.IV) , № 2 (21.IV) tarixində nəşr olunub. Hər iki jurnalın baş redaktoru və naşiri Seyid Hüseyn olub. Əslində 1920-ci ildə çıxan «Qurtuluş» 1915-ci ildə nəşr olunan «Qurtuluş»un davamıdır.

Birinci çap olunan «Qurtuluş» haqqında qısa məlumat.

1 oktyabr 1915-ci ildə Bakı şəhərində «Qurtuluş» adlı bir məcmuə işıq üzü gördü. İki həftədən bir nəşr olunan ədəbi, ictimai, fənni, iqtisadi türk məcmuəsi 8 səhifədən ibarət idi. Formaca «Mola Nəsrəddin»in yarısı boyda olan məcmuə şəkilsizdir və Aşurbəyovun «Kaspi» mətbəəsində çap edilib.

Jurnalın birinci sayında M.Ə.Rəsulzadənin proqram xarakterli «Qurtuluş» başlıqlı məqaləsi verilib. Burada müəllif gəncliyi istiqlal savaşına səsləyərək və «Qurtuluş»da məhz həmin məqsədi izlədiyini nəzərə çatdıraraq yazır:

«Zamanımız millət əsridir. Milli bir ruh və məslək sahibi olan gənclik cəhalətdə və qəflətdə yaşayan millətimizin xilaskar qurdudur. Yenidən təsis olunan «Qurtuluş» doğma türkcəsi ilə sevdiyi türk dilinə və türk elinə xidmət qəsdilə müasir bir qurd xidməti görəcəkdir».

Həmin məqaləni «Müsavət» jurnalının 1996-cı il 6-cı sayında (səh.28.) ərəb əlifbasından çevirib yenidən çap etdirən Alxan Bayramoğlu «Qurd mətnliyi, od təmizliyi və zəka qüdrəti ilə» başlıqlı məqaləsində jurnalın və M.Ə.Rəsulzadənin mövqeyi barədə yazır: «M.Ə.Rəsulzadə xalqın tam istiqlalı üçün ümidini milli ruh və məsləklə səfərbər olan gəncliyə bağlayırdı. Çünki milli-tarixi yaddaşı oyanaraq şüuru özünün izzət-nəfsini, şərəf və ləyaqətini qorumaq səviyyəsinə çatan gəncliyin – yeni nəslin milli istiqlal uğrunda bir qurd mətnliyi və dözümlü ilə son məqsədə çatıncaya qədər mübarizə aparacağına inanırdı...

... O, inandırır ki, əfsanəvi «Ərknurun» yurdundan qurdun bələdçiliyi və odun köməyi ilə qurtulan türkün zəkası, qüvvət və mətnliyi onun yeni uğurları ilə nəticələnecek...

Milli-tarixi yaddaşın oyadılaraq, onlara sahiblik hissini aşılmasında güdülen son məqsəd vətənin bütövlüyü, millətin azadlığı və istiqlalıdır. Bu günkü gənclik həmin yolu qurd qətiyyəti, ad saflığı, «Ərknurun» müqəddəsliyi, özü də ağıl və zəkanın gücü ilə tutmalıdır».

Təsadüfi deyil ki, öz milli-məqsəd və amalı cəsarətlə bəyan edən, siyasi məsələlərə münasibətini açıq-aydın bildiren jurnal elə ilk sayından senzuranın diqqətini cəlb etdi. Burada senzuranı daha çox narahat edən milli ruhlu yazıların üstünlük təşkil etməsi idi. İkinci sayından ciddi senzuraya məruz qalan jurnalda bir neçə səhifə bütünlüklə ağ buraxılıb. Məsələn, 2-ci və 3-cü sayların 1-ci səhifələrinin yarısından çoxu, 7-ci səhifənin böyük yarısı tamamilə ağdır. Cəmi 4 sayı çap edilmiş jurnalda belə «qadağan olunmuş» səhifələr çoxdur.

Senzuranın ciddi sıxma-boğmasına məruz qalan jurnalın sonucunu, dördüncü sayı 16 noyabr 1915-ci ildə çap edilib. Lakin

sonuncu sayda jurnalın nəşrinin dayandırılması haqqında heç bir məlumat yoxdur. Görünür, senzura jurnalın nəşrini xəbərsiz dayandırıb.

1 aprel 1920-ci ildə yenidən nəşrə başlayan jurnal üz qabığında belə bir məlumat yazıb ki: «Sadə lisanda ədəbi, elmi, ictimai və iqtisadi yazılar üçün «Qurtuluş»un sütunları açıqdır. İdarəmiz: Parlaman binası, Məcmuəmiz 1915-ci ildə nəşrə başlamış və həmin ildə də senzura tərəfindən tətillənməyə məcbur olmuş. Şimdi müstəqil vətənimizdə qələm arkadaşlarımızın rifahı ilə yenidən nəşrə başlayır. Şimdiden 12 səhifə olacaq və iki həftədən bir çıxacaq. Yaxın günlərdə həftəlik olaraq 24, yaxud 32 səhifəlik olaraq – əfkar olacaq».

Jurnalın sahibi-imtiyazı olan Seyid Hüseyn Kazım oğlu Sadıqov (Sadıq) dövrünün tanınmış qələm əhli idi. «Kəlbiyyət»in nəşri olmuş S.Hüseyn «Tuti» satirik jurnalı ilə də əməkdaşlıq etmişdir. O, həmçinin «Yeni iqbal», «Bəsirət», «Açıq söz» və başqa mətbuat orqanlarında müntəzəm olaraq publisistik məqalələri ilə çıxış etmişdir. Öz yazılarında daima bolşevizm ideyalarını tənqid etmiş və oxucusunu Azərbaycanın milli-azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə səsləmişdir.

«Qurtuluş»un birinci nömrəsindəki «İkinci sənə» adlı baş məqalədə redaktor məqsəd və məramını belə açıqlayır:

«Birinci sənəmiz 1915-ci ildə, beş sənə bundan öncə vəqə oldu. Onda hər b və məşəqqətlər davam ediyordu. Müharibə adlı bir kabus ölkəni daha rəzil bir günə salıyordu. Yeni mədəniyyət yaratmaq üçün əski cahan mədəniyyəti dağıldıldı. Millətlər silaha sarılaraq bir-birinə hücum ediyordular, ölümlər və öldürürlər. Böylə bir zamanda «Qurtuluş» çıxdı. «Qurtuluş»u böylə bir zamanda çıxaran bir şey var idi. – Ümid. «Qurtuluş» bu zaman ümid ediyordu ki, cahan müharibəsində tilsimə düşmüş türk milləti hərəkətlərə gələcək heç bir növlə qurtuluş yolu bulmayan bir böyük millətin «boz qurdu» zühura çıxacaqdır. Türkləri siyasi bir fəlakət nəticəsində düşükləri ziyandan xilas edəcək,

qurtaracaq, ona qurtuluş yolunu göstərəcəkdir. Şimdi böylə də oldu».

«Qurtuluş» ideya-siyasi istiqamət etibarını ilə milli-demokratik xarakter daşıyırdı. Jurnal yazırdı ki, yerli bolşevik partiyasının nümayəndələri, Rusiya bolşeviklərinin köməyi ilə, nə qədər güclü silahlansalar da, milli-azadlıq hərəkatını boğa bilməmişlər.

Bolşevik mətbuatı

AXC dövrü Azərbaycan mətbuatının bir hissəsini bolşevik istiqamətli qəzet və jurnallar təşkil edirdi. Bu qəzet və jurnallar kommunist ideyalarını yaymaqla məşğul olur, burjua-demokratik inqilabın böyüyüb sosialist inqilabına keçməsi uğrunda mübarizədə fəal iştirak edirdi. Əslində bolşevik mətbuatının jurnalist kadrları bolşevik hərəkatının siyasi liderlərindən ibarət idi. Onlar içərisində Ə.Qarayev, R.Axundov, M.Əzizbəyov, S.M.Əfəndiyev, T.A.Şahbazi, D.Bünyadzadə, B.Şahtaxtinski və başqaları var idi. 1917-ci il aprelin 22-də S.Şaumiyanın və A.Çaparidzenin rəhbərliyi ilə nəşrini yenidən bərpa edən «Bakinski raboçi» qəzeti, mayın 1-də S.Şaumiyanın və A.Mikoyanın redaktorluğu ilə Bakıda nəşr olunan «Sosial-demokrat» qəzeti, 1917-ci il iyulun 3-dən etibarən N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə çıxmağa başlayan «Hümmət» qəzeti bu istiqamətdə ciddi fəaliyyət göstərirdilər. Bu bolşevik mətbuatında ölkədə on illərlə yığılıb qalmış problemlər müsavət hakimiyyəti rejiminin doğurduğu nəticələr kimi təqdim olunur, saxta informasiya ilə qeyri-sağlam mübarizə aparılırdı. 1918-ci ilin sentyabrında xilaskar türk ordusunun yardımı ilə Bakı bolşeviklərdən azad edildi. Bundan sonra bir müddət bolşeviklər leqal qəzet çıxara bilmədilər. Onların əsas hərəkatverici qüvvələri gizlin fəaliyyətə keçdilər. Bolşeviklərin nəşriyyat işi 1919-cu ilin may-iyun aylarından etibarən bərpa olunur. Beləliklə, Bakıda bolşeviklərin Azərbaycan dilində «Bakı fəhlə konfransının

əxbarı», «Haqq», «Füqərə sədası», «Zəhmət sədası», «Azərbaycan fəqarəsi», «Hüriyyət», «Kommunist» və «Gənc işçi» adlı qəzetləri, «Məşəl» satirik jurnalı fəaliyyətə başlayır. Eyni zamanda buraya «Oktyabr inqilabı» adlı birgünlük qəzeti də əlavə etmək lazımdır. İnqilabi-demokratik mətbuat jurnalistikasının gərək stixiyasını əks etdirmirdi. Bakı Partiya Komitəsi nəşriyyat işlərini təşkil etmək, qəzet və vərəqələr buraxmaq məsələləri öz plenum və büro-iclaslarında tez-tez müzakirə edir, qəzetlərin redaktorlarını, redaksiya heyəti üzvlərini, ayrı-ayrı məqalələrini və vərəqələrin müəlliflərini təsdiq edir, hətta qəzetlərin ayrı-ayrı nömrələrində hansı materialların getməli olduğunu da müəyyən edirdi. Eyni zamanda Bakı komitəsi qəzetləri və vərəqələrin çap olunmasını maliyyə vəsaiti ilə təmin edir, partiya mətbəəsini texnika ilə təchiz edir, qəzetlərin və başqa ədəbiyyatların yayılmasını bilavasitə təşkil edirdi. Bolşevik mətbuatının nəşriyyat işlərinə bilavasitə Bakı Partiya Komitəsinin bürosu və komitə yanında təşkil edilmiş redaksiya heyəti rəhbərlik edirdi. Bakı Partiya Komitəsinin 1919-cu il 16 noyabr tarixli iclasının qəzet nəşri haqqındakı qərarlarında bu barədə deyilir: «Açıq, mümkün olmasa gizli qəzet bütün mətbuat vasitəsilə təşviqat büroya həvalə olunur». 1920-ci il 15 yanvar tarixli iclasda isə «qəzetin qiyməti haqqında» qərar çıxarırlar: «Kağızın bahalanması ilə əlaqədar olaraq, qəzetin qiyməti artırılıb rayonlarda 2 manata, şəhərlərdə isə 3 manata satılsın». Qəzetlərin yaradıcı heyətinin, redaksiyanın tərkibinin də komitə tərəfindən müəyyənəndirilməsi haqqında məlumatlar vardır. Belə ki, 1919-cu il 20 avqust tarixli iclasda R.Axundov «Hüriyyət» qəzetinin redaksiya heyətinə üzv təsdiq olunub. Göründüyü kimi, bolşevik mətbuatı siyasi təşkilatlar tərəfindən idarə olunurdu. Bakı Partiya Komitəsinin tapşırığı ilə R.H.Axundov, Ə.H.Qarayev və başqa bolşeviklər Azərbaycan dilində çıxan əksər qəzetlərin redaktorları olmuşlar.

Bolşeviklər partiya qəzetləri ilə yanaşı bir sıra başqa qəzet və jurnallar da nəşr edirdilər. Onların nəşr etdiyi «Gənc işçi» adlı gənclər qəzeti də bunlardan biridir. Bu qəzetin nəşri ilə bağlı «Hürriyyət» qəzeti yazırdı: «Oktyabr ayının 27-dən etibarən Bakıda həftəlik beynəlmiləl cavan fəhlələr ittifaqı tərəfindən «Gənc işçi» namında bir qəzet nəşrə başladı». Bir-birini reklam edən bolşevik mətbuatı bir mərkəzdən idarə olunduğuna görə yeknəsək şəkildə biri digərini təkrarlayırdı. Məsələn, «Zəhmət sədası» da həmin informasiyanı verir: «Bu gün idarəmizə beynəlmiləl cavan fəhlələr ittifaqı tərəfindən nəşr olunan «Cənc işçi» namında bir qəzet vüsul oldu».

Bolşeviklər Azərbaycan dilində «Məşəl» və «Yoldaş» adlı jurnallar da buraxırdılar. Bu jurnallar «Azərbaycan fırqəsi»nin nəşrləri idi. Satirik «Məşəl» jurnalının 1-ci nömrəsi 1919-cu il noyabrın 13-də, sonuncu 6-cı nömrəsi 1920-ci il martın 6-da çıxmışdır. Jurnalı Ə.Qarayev redaktə edib. Bu jurnalda «Molla Nəsrəddin» ənənələri aydın şəkildə müşahidə olunur. «Yoldaş» jurnalı Bakı gənc işçilər ittifaqı tərəfindən həftəlik ədəbi, siyasi və iqtisadi bir məcmuyə olaraq fəaliyyətə başlayır. «Yoldaş» jurnalının birinci nömrəsi yanvar ayında, sonuncu (5-ci) mart ayında nəşr olunur. Jurnal M.C.Cavadzadənin (Pişəvərinin) redaktorluğu ilə fəaliyyət göstərmişdir. «Azərbaycan fırqəsi» «Yoldaş»ı belə təqdim edirdi: «Bu günlərdə Bakı gənc işçilər ittifaqı namindən həftəlik «Yoldaş» adından ədəbi, siyasi və iqtisadi bir məcmuə nəşr olunacaqdır. Bu məcmuədə Axund oğlu, Nemət Bəsir Cavadzadə, Yusif Əlizadə yoldaşlar rəsmən və başqa kommunist yoldaşlar həvəskar sifəti ilə iştirak edəcəklər. «Yoldaş» jurnalı işğalçı rus ordusunun zəfər yürüşlərindən bəhs edən geniş materiallar dərc edirdi.

Azərbaycan və rus dillərində çıxan bolşevik qəzetləri həm quruluş, həm mövzu, həm qaldırılan məsələlər baxımından bir-birinə çox oxşayırdılar. Bunların şöbələri arasında da bir eynilik var idi. Bu ondan irəli gəlir ki, bu qəzetlər PK(b)P Bakı Komitəsinin rəhbərliyi altında işləyir və

onun iradəsini reallaşdırırdı. Adətən kiçik formatda, dörd səhifəlik olan və hər gün çıxan bolşevik qəzetlərində mütəmadi olaraq baş məqalələr, ümumi siyasi məsələlər, icmaller, siyasi felyetonlar və şerlər dərc olunurdu. Bolşevik qəzetləri rəsmi dövlət qəzeti olan «Azərbaycan» (Azərbaycan və rus dillərində) qəzeti, menşeviklərin «Zarya» və «İskra», eserlərinin «Znamya truda», denikinçi-monarxist-kadetçilərin «Yedinaya Rossiya» qəzetlərdə diskussiya aparır, «mətbuat» bölmələrində həmin qəzetləri pisləyirdilər. Bolşevik mətbuatı da xalqın yeganə nicat yolunu Sovet Rusiyası ilə birləşməkdə, Sovet hakimiyyətinin qələbəsində görürdülər.

* * *

AXC dövrü mətbuatını məzmununa görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

1. İctimai-siyasi qəzet və jurnallar;
2. Ədəbi-bədii mətbuat orqanları;
3. Satirik mətbuat orqanları;
4. Əyləncə xarakterli qəzet və jurnallar.

Bir çox mətbuat orqanlarında differensiallaşma prosesi ciddi nümayiş etdirilmir. Çünki əksər qəzetlərin adının altında «siyasi, ictimai, ədəbi, iqtisadi» (məsələn, «Azərbaycan» qəzet), «ədəbi, siyasi, ictimai, fənni, iqtisadi» (məsələn, «Bəsirət» qəzeti), «siyasi, ictimai, ədəbi» (məsələn, «Açıq söz» qəzeti), «siyasi, ictimai, ədəbi» (məsələn, «İttihad» qəzeti) və s. istiqamət bildirən sözlər yazılır. Şablon xarakterli bu ifadələr əslində qəzetin məzmunu ilə heç də həmişə üst-üstə düşmür. Çünki sözü gedən dövrün ictimai-siyasi qəzetlərinin demək olar hamısı ədəbi-bədii nümunələr də dərc edirdilər. Həmin dövrün mətbuatı əksəriyyət etibarilə ictimai-siyasi qəzetlər idi. Qəzet materiallarının da əksər hissəsini məlumat, xəbər, məktub, məqalə, şərh və icmaller təşkil edirdi.

İstər milli-demokratik mətbuatın, istərsə də bolşevik mətbuatının böyük əksəriyyəti ictimai-siyasi məzmun daşıyırdı. Ona görə də onları xüsusi olaraq sıralamağa ehtiyac görmürük. Amma bu məzmunlu mətbuatın öyrənilməsi və ya tədqiq olunmuş bəzi nümunələri haqqında danışmaq olar. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrü fəaliyyət göstərən milli-demokratik mətbuatın orqanlarından «Açıq söz», «Azərbaycan», «İstiqlal», «Bəsirət» kimi qəzetlər istər tarixli mənbə kimi, istərsə də jurnalist sənətkarlığı baxımından diqqəti çəkir. Bu qəzetlər öz səhifələrində daha çox siyasi mövzulara üstünlük verib.

Ümumiyyətlə, AXC dövründə nəşr edilən milli mətbuatın əksəriyyətində Azərbaycanın müstəqilliyi, azadlığı ideyaları ilə yanaşı, bütöv, azad Azərbaycan, ümumən türk dünyasının birliyi ideyası uğrunda mübarizə də özünü büruzə verirdi. Məsələn:

«Qurtuluş»da (1920) daha çox ikiyə bölünmüş vətənin həsrəti, nisgili ilə yazılmış şeirlər üstünlük təşkil edir. Bu mövzu ilə bağlı A.Şaiq «Araz»dan-«Turan»a adlı şeirində türk dünyası ilə Azərbaycanın qovuşmaq həsrətini, azadlıq arzusunu qələmə alıb. Mətbuat orqanlarında gedən materiallar janrından asılı olmayaraq ictimai-siyasi məzmun daşıyırdı. Amma bunula yanaşı mətbuatın məzmun baxımından da differensiasiyası prosesi gedirdi. Belə ki, «Övraqi-nəfisə» və «Əfkari-mütəllimin» kimi jurnallar məzmun baxımından ədəbi-bədii və elmi-publisistik təmayüldə formalaşmışdır. Bu artıq mətbuatda keyfiyyət dəyişməsinin göstəricisi kimi səciyyələndirilə bilər.

Və həmin dövrdə mətbuat orqanları mənsubiyyətinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdı:

1. Dövlətin və yaxud rəsmi təşkilatların mətbuat orqanları. «Azərbaycan», «Azərbaycan hökumətinin xəbəri» və rus dilində çıxan «Azərbaycan» qəzetləri hökumətin rəsmi orqanları hesab olunurdu.

2. Partiya və cəmiyyətlərin mətbuat orqanları. Qəzetlərin əksəriyyəti və bəzi jurnallar siyasi təşkilatlara – partiyalara məxsus idi.

3. Şəxsi nəşrlər. Siyasi, ictimai və rəsmi dövlət təşkilatının mətbu orqanları AXC dövrü mətbuatının əksəriyyətini təşkil etsə də, bu dövrdə şəxsi, müstəqil nəşrlər də çox deyildi. Bunlara «Övraqi-nəfisə», «Əfkari-mütəllimin», «Məktəb» və s. mətbuat orqanlarını misal göstərmək olar. Dövr kifayət qədər siyasiləşdiyindən, öz təsirini mətbuatda da göstərirdi. Müstəqil, şəxsi nəşrlər daha çox elm və təhsil sahəsi ilə bağlı idi.

2. Coğrafi xarakterinə görə onu aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

1. Respublika əhalisi arasında yayılan mətbuat orqanları (ümummilli): AXC dövrü mətbuatının böyük hissəsi respublika əhəmiyyətli idi və əsasən Bakı şəhərində nəşr olunurdu.

2. Əyalətlərdə nəşr olunan və yerli əhali üçün nəzərdə tutulan mətbuat orqanları bunların da bir qismi Bakı şəhərində nəşr olunub. Mərkəzi və mərkəzdə nəşr olunan mətbuat orqanlarından başqa regionlarda nəşr olunan bəzi mətbuat orqanları da fəaliyyət göstərirdi. Bunları regional və yerli olmaqla iki yerə ayırmaq olar:

A) Regional mətbuat orqanları: Tiflisdə «Al bayraq», «Qardaş kədəri», «Gələcək», İrəvanda «Şərqi eli», Batumda «Sədayi-millət», «İslam Gürcüstanı», Semferopolda «Millət», Peterburqda «Hürriyyət», Xarkovda «Cənub tauşi», Həştərxanda «Hümmət» və s.

B) Yerli mətbuat orqanları: Gəncədə «Əfkari-mütəllimin», «Bakı komunası», «Türk sözü», Lənkəranda «Lətaif», Şuşada «Ararat», «Arsax» və s.

Bu faktlar da bir daha təsdiqləyir ki, AXC dövrü Azərbaycan jurnalistikası yüksək inkişaf səviyyəsində olub, xalqın məlumatlandırılması, maarifləndirilməsi və əyləndirilməsi işini mütəmadi şəkildə təmin edib. Jurnalistikamız

tarixində çox əhəmiyyətli hadisə olan konkret sahə və auditoriyaları nəzərdə tutan mətbu orqanları fəaliyyət göstərüb. Dövrü mətbuatımız bu dövrdə respublika əhalisini dil baxımından da əhatə edir. Müxtəlif dillərdə qəzet və juurnalların buraxılması bunun əyani göstəricisidir. Mərkəzi mətbuatla yanaşı, regional və yerli mətbu orqanların fəaliyyət göstərməsi də həmin dövrün keyfiyyət göstəriciləri sırasına daxildir.

II FƏSİL

CƏMIYYƏTİN SOSIAL-İQTİSADİ DURUMU VƏ ONUN JURNALİSTİKADA ƏKSİ MƏDƏNİ QURUCULUQ İŞLƏRİNİN MƏTBUATDA İŞIQLANDIRILMASI

AXC dövrü Azərbaycan jurnalistikası ölkənin iqtisadi həyatını tam dolğunluğu ilə əks etdirməyə səy göstərirdi. Xüsusilə, milli demokratik cəbhəni təşkil edən «Azərbaycan», «İstiqlal», «Gənclər yurdu», «Əfkari - mütəəllimin», «Övraqi-nəfisə», «Bəsirət», «Qurtuluş», «Şeypur», «Zənbur» və başqa qəzet və juurnallar iqtisadi problemlərə dair sanballı və ciddi xarakterli yazılarla çıxış edirdilər. «Azərbaycan» qəzetində həm də bu məsələlərlə bağlı respublika hökumətinin rəsmi sənədləri, protokolları, qərar və fərmanları da çap olunurdu. Mətbuat səhifələrindən aydın olur ki, hökumətin ilkin fəaliyyəti mərhələsində ciddi problemlərdən biri ermənilərin Azərbaycana vurduğu ziyanın ödənməsi məsələsi olmuşdur. Məlumatlara görə, ermənilər tərəfindən 199 azərbaycanlılar yaşayan kənd yandırılmış, 135 mindən çox adam ya öz torpaqlarından qovulub, ya da öldürülmüşdü. Hökumət erməni terrorunun istintaqı ilə bağlı xüsusi fəvqəladə komissiya yaradıb. Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə çalışan Azərbaycan hökuməti bütün sahələrdə milliləşmə siyasəti aparırdı. Bu iş ilk növbədə təhsil müəssisələrini və neft sahələrini əhatə edirdi. Neftin istehsalı, daşınması ilə bağlı «Şaumyan» hökumətinin verdiyi bütün qərarları milli hökumət ləğv edirdi. Çünki Azərbaycan nefti heç bir ödənişi olmadan Rusiyaya daşınır, Rusiya isə ermənilərə silah verirdi. Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 24 sentyabr tarixli qərarı ilə Rusiyaya neft verilməsi dayandırıldı.

AXC dövründə hökumətin tərkibi 5 dəfə dəyişdirilmişdir. Bu da onu göstərir ki, ölkədə ciddi quruculuq işləri mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

Hökumət iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün öncə lazımı hüquqi bazanın yaradılmasına, kadr ehtiyatları yetişdirilməsinə xüsusi önəm verirdi. Ona görə də hökumətin 28 avqust 1918-ci il qanunu ilə xalq maarifi milliləşdirildi. Milli müəllim kadrları hazırlamaq üçün Gəncə, Nuxa və Zaqatalada qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil olundu. 150 dinləyici qəbul edildi. Qori müəlimləri seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi də daxil olmaqla 1919-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda 23 dövlət orta təhsil müəssisəsi var idi. Bu müəssisələr aşağıdakılar idi: altı kişi gimnaziyası (Bakı, Gəncə və Nuxada) dörd qadın gimnaziyası (Bakı), beş realni məktəbi (Bakı, Salyan və Şuşada), üç müəllim seminariyası (Bakı, Gəncə və Qazaxda), üç qadın təhsil müəssisəsi (Bakı, Gəncə və Nuxada), bir politexnik və ticarət məktəbi (Bakı).

1919-cu ilin yayında milli məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlamaq məqsədilə Bakı, Gəncə, Nuxa, Şuşa, Qazax, Qusar, Salyan və Zaqatalada qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil edilmişdi. Türkiyədən 50-yə qədər müəllim dəvət olunmuşdu və onlar da 1919-cu ilin oktyabr ayından öz fəaliyyətlərinə başladılar. Bakı və digər yerlərdə dərslər kitablarına, məktəb ləvazimatına olan böyük ehtiyacı nəzərə alaraq Maarif Nazirliyi məktəblərin bu vəsaitlərlə təchiz edilməsini öz himayəsinə almışdı. Dövri mətbuat ölkənin iqtisadi-mədəni həyatını özündə əks etdirir. Eyni zamanda iqtisadi maarifləndirmə işini də görürdü. Nəşriyyatlar, dəftərxana ləvazimatı ilə ticarət edən mağazalar Maarif Nazirliyinin tabeliyində idi. Bu müəssisədə çalışan fəhlələrin əmək haqları artırılmış, mənzil və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görülürdü. AXC hökuməti Bakıya köçdükdən sonra ictimai-siyasi həyatda, mədəniyyət və təsərrüfat həyatında öz əsas tədbirlərini görməyə başladı. Ciddi maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, AXC hökuməti universitetin təşkilinə, avadanlıqla təchiz edilməsinə 5 milyon manat ayırmışdı və 1919-1920-ci il tədris illəri ərzində 10

milyon 858 min manata qədər pul xərcləmişdi. 1919-cu il sentyabr ayının 1-də Bakı şəhərində universitet təşkil etmək haqqında 10 maddədən ibarət qanun verilmişdi. 1919-cu ilin noyabrında Bakıda Dövlət Konservatoriyasının açılması üçün hazırlıq işləri görülmüşdü. Bakıda kütləvi kitabxanaların və dövlət kitabxanasının açılması üçün layihələr hazırlanmışdı. Orta məktəblər milliləşdirilirdi.

Azərbaycan Respublikasının pul və poçt markaları dövriyyəyə buraxılmışdı. Azərbaycanın yer adları özünə qaytarılır, yerli idarəçiliyin demokratik prinsipləri bərqərar edilirdi. 1919-cu fevralın 1-də hökumət səhiyyənin inkişafına 4 milyon 525 min manat vəsait ayırmışdı. Səhiyyə nazirliyində 5 şöbə təşkil edilmiş, Bakı, Gəncə, Şuşa və Lənkəranda pulsuz dövlət xəstəxanaları, kənd yerlərində 35 yeni xəstəxana, 56 feldşer məntəqəsi açılmışdı. Əhalinin dərmanlara olan ehtiyacını ödəmək üçün Bakıda və digər şəhərlərdə apteklər açılmış, qəzalara sanitar dəstələri göndərilmişdi. Milli tibbi kadrların hazırlanması məqsədilə Bakı universitetinin iki fakültəsindən biri tibb fakültəsi yaradılmış, 1919-cu il sentyabrın 1-dən 3-illik Bakı feldşer məktəbi fəaliyyətə başlamışdı. Azərbaycan vətəndaşlarının iş günü və iş saati qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinə uyğunlaşdırılmışdı. Cümə günü istirahət günü elan edilmişdi.

AXC-nın 23 aylıq tarixi ərzində beş hökumət kabinəsi təşkil edilmişdi.

1918-ci ildə F.Xoyski hökuməti neft mədənlərinin işə salınması və torpaq islahatı ilə geniş məşğul olmuşdu; torpaq sahiblərinə 25-75 desyatin torpaq saxlamaqla qalan torpaqlar kəndlərə paylandı. AXC dövrünün iqtisadi-siyasi və sosial-mədəni sahələrdə gördüyü işləri M.Ə.Rəsulzadə belə xarakterizə edərək ümumiləşdirir: «Biz isə şimdilik məclis-milli hökumətinin 17 ay zərfindəki fəaliyyət və müvəffəqiyyətlərini xülasə edəlim».

AXC dövlətinin iqtisadi uğurlarını qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə maddi məsələlərdə də irəliləyişləri diqqətə çatdırır:

«Azərbaycanlılar ufaq məmurlar yetişdirmək üçün xüsusi müəssisələr, türk gənclərinə məxsus olmaq üzrə teleqraf, makinə və şimindofər məktəbləri açılmış və əvvəlcə heç yox ikən dəmiryol xidmətinin yüzdə əllisini türklərdən yapa biləcək qədər müvəffəqiyyət göstərmişdi».

Bütövlükdə isə M.Ə.Rəsulzadə ictimai-millətçilik şüurumuzun inkişafında mətbuatın oynadığı rola yüksək qiymət verirdi.

Görkəmli jurnalist, Azərbaycan hərəkatının liderlərindən biri M.Ə.Rəsulzadənin məslək yoldaşı Mirzə Bala Məmmədzadə də Azərbaycan jurnalistikasının keçdiyi yolu və onun fəaliyyətinin bir sıra məqamlarını tədqiq və təhlil etmişdir. Azərbaycanda mətbuatın yaranmasında Həsən bəy Zərdəbinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirən M.B.Məmmədzadə yazırdı: «Avropa mənasında o, ilk azərbaycanlı müəllim, Mirzə Fətəlinin əsərlərini səhnəyə qoyan ilk teatr yaradıcısı, ilk mühərrir, ilk xeyriyyə cəmiyyəti banisi və ilk ictimai xadim idi».

M.B.Məmmədzadə millət və milliyət anlayışlarını təhlil edərək «XX əsrin əvvəlləri türklüyün milliyət dövründən millət dövrünə keçdiyi bir dövrdür. Danışdığı dildə ilk qəzetə malik olan cəmiyyət bir milliyət ikən millət olmağa başlar», - deyərək milliyət içərisindən çıxan rəhbər zümərə digər zümərə və fərdlərlə daimi və üzvi bir münasibət və ixtilat təmin etməsindən milli şüurun doğduğunu göstərir və qəzetlərin bu xüsusdakı rolunu yüksək dəyərləndirir.

M.B.Məmmədzadə 1918-ci ildə Tiflisdə «İki inqilab arasında» kitabını, 1922-ci ildə isə Bakıda «Azərbaycan türk mətbuatı» adlı iri həcmli tədqiqat əsərini nəşr etdirir.

M.B.Məmmədzadənin «Azərbaycan türk mətbuatı» 2004-cü ildə filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramoğlu tərəfindən geniş ön söz şərhlər və lüğətlə yenidən 1875-1921-

ci illər arasında çıxan Azərbaycan mətbuat nümunələri, onların əsas istiqamətləri və yaradıcı qüvvələri haqqında dəyərli elmi informasiya verən bu əsəri «İki inqilab arasında» ilə birlikdə nəşr etdirilmişdir.

M.B.Məmmədzadənin «Azərbaycan türk mətbuatı» kitabının Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatı haqqında da ilk sanballı əsər kimi haqqında əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Düzdür ki, bu tədqiqat işində də qeyri-dəqiq faktlar, natamamlıq yox deyildir. Lakin Azərbaycan mətbuat tarixini bütöv halda öyrənən müəllifin zəhmətini dəyərləndirməmək ədalətsizlik olardı.

Xalq Cümhuriyyətində mətbuatın, nəşriyyat işinin vəziyyəti barədə yazılan ilk məqalələrdən biri də dövrün tanınmış jurnalist, naşiri və şairi Əliabbas Müznibə məxsusdur. Müəllifin «Nəşriyyatlarımızın əshabi-tərəqqi və tədənnisi» adlanan yazısı «Azərbaycan» qəzetinin 1919-cu il 4 iyun tarixli nömrəsində dərc olunub. Məqalədə nəşriyyatın həmin dövrdəki vəziyyəti, gördüyü işlər, qarşılaşdığı problemlər barədə zəngin məlumat vardır.

Dövrü mətbuatda iqtisadi məsələlərlə bağlı müxtəlif səviyyəli çıxışlar olunurdu. Mətbuatda 1918-ci il dekabrın 26-da Azərbaycan parlamentinin iclasında F.Xoyskinin hökumət adından verdiyi bəyanat diqqəti cəlb edir. Bəyanatda göstərilir ki: «Millətin əksəriyyəti zəhmətkeşlərdən, fəhlə və kəndlilərdən ibarətdir. Ölkənin kənd əhalisi maddi cəhətdən təmin olmadıqca millət tərəqqi edə bilməz, kəndlilərin və fəhlələrin maddi tələbatının ödənilməsi hökumətin başlıca vəzifəsidir. «Aqrar problem» hələ axıra kimi həll edilməyib. Məsələni xalqın rifahı naminə mütləq həll etmək lazımdır. Hökumət hesab edir ki, torpaq kəndliyə odənişsiz verilməlidir və bu məsələdə israrlıdır. Lakin dərk edirik ki, belə mürəkkəb problemin həlli bir gündə mümkün deyil. Məsələnin həll edilərək təsisedici məclisdə təsdiq edilməsi üçün zəruri olan statistik materialların hazırlanmasına başlamaq lazımdır. Məsələ xalqın əksəriyyətinin xeyrinə həll edilməlidir.

Hökumətin verdiyi bəyanatla bağlı «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «Təkbizədməz həqiqətlər o qədər səmimiyyətlə bəyan edilmişdir ki, hökumətin elan edilmiş proqramı həyata keçirəcəyinə heç bir şübhə qalmır».

1919-cu ilin fevralında hökumətin cərəncamı ilə aqrar islahat işlərinə başçılıq edən şəxs (N.Sultanov) müəyyənləşdirilir. 1919-cu ilin aprelində hökumət növbəti bəyanatla çıxış edir. Bəyanat 1919-cu il aprelin 14-də Azərbaycan parlamentinin toplantısında N.Yusifbəyli tərəfindən oxunur. Burada bildirilir ki, fəhlə zümrəsinin həyati maraqlarına təminat verəcək azad əmək və torpaqların kəndlilərə verilməsi hökumət şüarlarıdır. Lakin digər mühüm məsələlər kimi aqrar məsələnin də tamamilə həlli xalq iradəsinin yeganə həqiqi ifadəçisi olan təsisədiçi məclisin işidir. Hökumətin bu məsələdə görəcəyi işlər torpaqla bağlı məlumatları toplamaq, məsələnin asan, çətinliklərsiz həllinə şərait yaratmaqdır. Bunula yanaşı hökumət söz verir ki, bütün anlaşılmazlıqlarda fəhlələrin və kəndlilərin tərəfini saxlayacaq.

1919-cu il iyunun 6-da Nazirlər Şurasının qəbul etdiyi qərarla aqrar islahatı işləri ilə əlaqədar Əkinçilik Nazirliyi tərkibində aqrar islahat şöbəsinin təsis etdiyi bildirilir. Qərarla Əkinçilik Nazirliyinə tapşırıldı ki, 1919-cu il sentyabrın 24-də Nazirlər Şurasına baxılmaq üçün iki qanun layihəsi təqdim olunub. Qanun layihələri Əkinçilik Nazirliyinin aqrar islahat şöbəsi tərəfindən avqust ayına qədər hazırlanmışdı. Qanun layihəsində əhalinin az torpaqlı hissəsinin torpaqla təmin edilməsi üçün torpaq fondu yaradılmalı. Sahibkar meşələrinin milliləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Layihələr bir neçə ay müddətində Nazirlər şurasında nəzərdən keçirilir 1919-cu il oktyabrın 18-də Nazirlər şurası xüsusi qərar qəbul edir. Qərarla aqrar islahat qanununun bəyan edilməsinə qədər sahibkar torpaqlarında məskunlaşmış kəndlilərdən ödənişlərinin alınmasını, 20 dekabr 1912-ci il fərmanına əsasən Bakı və Gəncə quberniyalarında, 1913-cü il 7 iyun fərmanına əsasən

Zaqatala quberniyasında asılılıq münasibətlərini, torpaq sahibkarlarına ödənişli mükafat və faizli vəsaitlərin ödənilməsinə ləğv edirdi. 1919-cu il dekabrın 22-də Azərbaycan parlamentində hökumət adından verilən daha bir bəyanat diqqəti cəlb edir. Bəyanat N.Yusifbəyli tərəfindən oxunub. Buradan məlum olur ki, hökumət tərəfindən kəndlilərin maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasının zəruriliyi dərk olunur. Onların torpaqla təmin olunması əsas məsələ sayılır. N.Yusifbəyli torpaqların kəndlilərə verilməsinin qanuni yolla həyata keçiriləcəyini, məsələnin təsisədiçi məclis və ya parlament tərəfindən həllini tapacağına vurğulayırdı. O, bir daha hökumət tərəfindən məsələnin müsbət həllinin dəstəkləyəcəyini bildirirdi.

Hazırlanmış qanun layihələri 1919-cu il dekabrın 30-da müzakirəyə çıxarılır. Ə.Pepinov yeni nazir təyin edilir. O, əvvəllər, hazırlanmış qanun layihələrini geri istəyir Əkinçilik Nazirliyinin hazırladığı yeni layihə 1920-ci il yanvarın 29-da hökumət işləri üzrə idarəyə təqdim edilir. Layihə mart ayının 4-də baxılmaq üçün hökumətə təqdim olunur.

«Bakinskaya jizn» qəzetində verilmiş məlumatdan aydın olur ki, 1919-cu il iyunun 6-da hökumət qərarına əsasən nazirliyin tərkibində yeni aqrar islahat şöbəsi yaradıldı və şöbə aqrar islahat layihəsinin hazırlanması istiqamətində fəaliyyətə başladı. hazırlanmış layihənin «Azərbaycan» qəzetinin səhifələrində dərc edilməsi üçün nazirlik tərəfindən qəzetin redaktoruna müraciətlər olunmuşdur. 1919-cu ilin setyabr ayında aqrar məsələ ətrafı Əkinçilik Nazirliyinin dəftərxanası ilə parlamentin «Müsavat» fraksiyası arasında müzakirə edilir və fikir ayrılıqları daha qabarıq özünü biruzə verir.

Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan cəmiyyətinin sosial iqtisadi durumu jurnalistikada öz əksini ikişəkildə tapırdı: birincisi, milli demokraik mətbuatda sosial durumun obyektiv şəkildə işıqlandırılması ilə, ikinci isə bolşevik mətbuatında ağır müstəmləkə rejimindən çıxmış əhalinin vəziyyətini sinfi münasibətlər çərçivəsində təqdim etməklə.

Ölkənin iqtisadi durumu kifayət qədər ağır idi. Hələ 1915-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə «Müsavət» partiyasının əsas orqanı olan «Açıq söz» qəzetində «Bizim ehtiyaclarımız» başlıqlı yazısında Qafqaz müsəlmanları adından dörd məsələnin həllini tələb edirdi.

1. İbtidai tədrisi əhəmət edən milli məktəblərin açılması;
2. Ali İlahiyyat Akademiyasının təsis edilməsi;
3. Ruhani təsisatlarının rəhbərlərinin möminlər tərəfindən seçilməsi;
4. Vəqf torpaqlarının geri qaytarılması.

AXC dövründə isə «Azərbaycan» qəzetində «Torpaqları necə bölüşdürəcəksiniz» sualına geniş cavab verilir. Məqalədə xəzinə, xanədan və sahibkar əhalinin torpaqsız və az torpaqlı hissəsinin torpaqla təmin olunması məsələsi qoyulur, torpaq mülkiyyətinin yüksək həddinin müəyyənləşdirilməsinin nəzərdə tutulması ilə yanaşı torpaqları müsadirə edilənlərin xüsusi dövlət fondundan mükafat alacaqları da bildirilir. F.X.Xoyskinin 1918-ci il 26 dekabr hökumət bəyanatı ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Bəyanatda elə məqamlar var ki, «Müsavət» və digər demokratik partiyaların nəzərindən yayınma bilməz. Burada millətin əksəriyyətinin fəhlə və kəndlilərdən ibarət olduğu dərk edilir, xalqın maraqlarının müdafiəsi dedikdə əhalinin əksəriyyəti olan fəhlə və kəndlilərin maraqlarının müdafiəsi başa düşülür. Bu məsələdə hökumət bizim simamızda sabit əməkdaşlara mənsubdur. Hökumət bəyanatında deyilən sözlərin həyata keçməsinə çalışmaq lazımdır. Əhalinin əsas problemi olan aqrar məsələyə münasibət bildirən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Torpaq məsələsinə ikili münasibət var. Ya məsələyə vicdanla yanaşaraq onun həllinə çalışmaq olar, ya da məsələdən deməyəcəsinə təbliğat məqsədi üçün istifadə etmək olar».

«Azərbaycan» qəzeti ölkədəki sosial-iqtisadi problemləri operativ şəkildə diqqət mərkəzinə çəkirdi. «Şamaxıda» başlıqlı yazıda Şamaxı vəkili Nəzərəliyevin verdiyi məlumat

təqdim edilir. «Buraya İrəvan qaçqınlarının varidilə xəstəlik bir qədər də çoxalmışdır. Ağsu və Şamaxıda aclıq qırğını təhdid etməkdədir. Ərzaq və məmat yoxdur. Tibb və səhiyyə müəssisələri işləmiyorlar. Ən yaxın zamanda köylər miyanında (kəndlər arasında – Q.Q) hərəkət kəsilər və ərzaq və başqa məmat almaq mümkün olmaz. Bunları ölüm və aclıqdan dolayı yatalaq çəngəldən qurtarmaqdan ötrü heç olmaz 15000 put taxıl lazımdır; dəvacat və nəqliyyat lazımdır».

AXC dövrü jurnalistikası ölkənin sosial-iqtisadi həyatını işıqlandırmaqla yanaşı, iqtisadi problemlərin həlli yollarını da araşdıraraq ciddi publisist məqalələrlə çıxış edirdi.

AXC dövrü mətbuatı ölkədə gedən iqtisadi prosesləri aktiv şəkildə işıqlandırır. Bu işıqlandırmada Ü.Hacıbəylinin ardıcıl olaraq müxtəlif janrlı məqalələri çap olunurdu. Hökumət quruculuğu ilə bağlı «Böhran dolayısıyla» başlıqlı yazıda bildirilir ki, «bu vaxta qədər imtidad edən kabinə böhranı demək olar ki, artıq bitmək üzrədir. Ehtimal bu günlərdə başqa təkrar Nəsim bəy Yusifbəyli həzrətləri olmaq şərti üzrə yeni kabinənin məramnaməsini dinləmək hüznə nail olarıq» Yeni kabinənin formalaşdırılması haqqında məlumat «Yeni kabinə» adlı yazıda öz geniş şərhini tapıb: «Üç ay davam edən kabinə böhranı, nəhayət bitdi. Kabinə əmələ gəldi. Kabinə böhranının bu qədər uzun çəkməsinin səbəbləri haqqında qəzetimiz öz mülahizəsini izah etmişdi və bu səbəblərdən ən başlıcası parlaman əksəriyyətinin etimadını qazanmaq olduğunu söyləmişdik».

«Çörək bahalanması» başlıqlı yazıda deyilir: «Neçə vaxtdan bəri istər hökuməti, istər əhalinin əndişələrinə salmaqda olan çörək bahalanmasının ən ümdə səbəblərindən başlıcası aşkara çıxdı... Şükür demək lazımdır ki, çörək bahalanmasının bəzi taxıl qəhətliyi deyildir. Azərbaycanda mövcud olan taxıl sair cümhuriyyətlərə nisbətən boldur, o qədər boldur ki, bütün əhalini görər, münasib qiymətə çörək yedirdər və bu kimi, həyat və məişət üçün ən zəruri olan

azuqədən kimsəyə bir korluq çəkdirməz» Hazırda məlum olur ki, çörək bahalığının səbəbi ehtikardır: «Vətənimizdə elə vücutlar var ki, pul-para qazanmağa əşədd dərəcədə həris olduqlarından vətən mənafeyini bu yolda qurban etmək tamahkarlığına qədər varır» Ticarətlə məşğul olan bu tipli şəxslərin fəaliyyəti kəskin şəkildə pislənirdi.

«Zurna» silsiləsindən yazılan məqalə və felyetonlarda iqtisadi məsələlərə də yer verilir. Bu zaman daha çox iqtisadi maarifçilik məqamlarına diqqət yetirilir: «Keçən səfər parlamanda ticarət işlərindən bəhs edilərkən məbus əfəndilərimizdən birisi xalı və gəbəyə xammal dedi. Böyük xəta ondan ötrü ki, xalı və gəbə xammal deyildir. Xammal o şeyə deyirlər ki, ondan bir hazır şey meydana gələ».

AXC dövrü Azərbaycan jurnalistikası iqtisadi informasiya baxımından da zəngindir. Ölkənin iqtisadi həyatı «Azərbaycan», «İstiqlal», «Bəsirət» və başqa onlarla qəzet və jurnallarda öz əksini tapırdı. Jurnalistika bu məsələlərə ciddi diqqət verir, faktları araşdırır, təhlil edir və konstruktiv təkliflərlə çıxış edirdi. Həmin dövrdə nəşr olunmuş dövrü mətbuat orqanlarının səhifələrindəki materiallar da qeyd etdiklərimizi təsdiqləyir.

* * *

1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının tarixinə bəzən də mədəni quruculuq dövrü kimi daxail olub. İstiqlal bəyannaməsi ilə başlanan rəsmi demokratik dövlətçilik kursu ictimai-siyasi sistemin əsas istiqamətlərini özündə birləşdirən proqram kimi ölkədə həm də milli mədəni tərəqqinin təkanverici bazası oldu. Məhz milli ziyalı elitasının başçılıq etdiyi bu hərəkət cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin aktiv və intensiv şəkildə inkişaf etməsinə gətirib çıxardı. Siyasi hüquqi, iqtisadi baza ölkədə mədəni həyatın inkişafına öz müsbət təsirini çox qısa zamanda göstərdi. Elm, təhsil, teatr, incəsənət və ədəbiyyatla yanaşı, onlara müsbət təsir göstərən

jurnalistika da dünyanın qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən faydalanmaqla xüsusi keyfiyyət mərhələsinə daxil oldu.

Parlamentin qəbul etdiyi qanunlar və milli Azərbaycan hökumətinin mədəniyyət sahəsində reallaşdırdığı tədbirlər həmin dövrün mətbuatında öz əksini geniş şəkildə tapmışdır.

Milli mətbuatımızda dərc olunan müxtəlif səpkili, müxtəlif həcmli materiallar bir daha təsdiq edir ki, 1918-1920-ci illər xalqımızın mədəni həyatında xüsusi bir mərhələdir.

Rəsmi dövlət orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin səhifələrində dərc olunmuş yazılarda da görüldüyü kimi, hökumət maarif işinin genişləndirilməsi, onun maddi texniki bazasının və maliyyə imkanlarının artırılması istiqamətində müntəzəm tədbirlər həyata keçirmişdir.

«Azərbaycan» qəzeti haqlı olaraq göstərirdi ki, «millətin xoşbəxtliyi səltənətin əzəmətindən asılı deyil, millətin sədəti asılıdır maarif nihalının o millət içərisində bitib və nə əndazədə kök salıb qol budaq atmasından»

1919-cu ilin noyabr ayının 15-də fəaliyyətə başlayan Bakı Universiteti ilə bağlı mətbuatda geniş yazılar dərc olunmuşdur. Qeyd olunur ki, «Azərbaycan darülfünunu bir türk darülfünunudur, çünki türk milləti, türk parlamanı türk hökuməti tərəfindən türk gəncliyi üçün açılmışdır». Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Bala Məmmədzadə təhsilin rus dilində aparılmasına öncədən etiraz edirdi. Nəsim bəy Yusifbəylinin hökumət kabinetinin məramnaməsində deyilirdi:

«Məlumunuzdur ki, istiqlalımız həp maariflə bağlıdır. Əgər milli maarifimiz, milli məktəbimiz tərəqqi etməzsə, bizim üçün nicat ümidi qalmaz».

Ancaq reallıq belə idi ki, o dövrdə Azərbaycan dilli ali təhsilli mütəxəssislər, müəllim kadrları yox dərəcəsində idi. Ona görə vəziyyəti nəzərə alan Məhəmməd ağa Şaxtaxtı və digər xadimlər təklif edirdilər ki, hələlik hazırda Rusiyada və digər ölkələrdəki qarşılıqla əlaqədar olaraq boş qalan rus professorlarından dəvət edək. Eyni zamanda paralel olaraq

özümüzün milli mütəxəssislərimizi hazırlayaq. Beləliklə, universitetdə dərslər tədrisən milli dildə keçilər. Müəllif öz fikrini əsaslandırarkən bizim gənclərin rus dilini kifayət qədər yaxşı əbildikləri faktına da istinası edirdi...

Vəziyyət nəzərə alınaraq Azərbaycan Universitetinə Rusiyadan və digər ölkələrdən mütəxəssis dəvət edildi. Eyni zamanda milli kadr hazırlanması diqqət mərkəzində saxlandı.

Mətbuatda Azərbaycan hökumətinin xalqın maarifləndirilməsi istiqamətində atdığı mühüm addımlar yüksək qiymətləndirilir, bu barədə müntəzəm məlumatlar verilirdi. «Azərbaycan» qəzeti 1918-ci il 17-ci nömrəsində xəbər verirdi ki, Qori seminariyasının tatar şöbəsi Gürcüstandan Azərbaycana, daha doğrusu, Qori şəhərindən Qazax şəhərinə köçürülməsi planlaşdırılır. Məlumatdan bəlli olur ki, hökumət fəaliyyətinin ilk dövründə bu məsələ ilə məşğul olmuş, 1918-ci il iyunun 10-da həmin iş həyata keçirilmişdir. Seminariyanın rəhbəri görkəmli ictimai-siyasi xadim, tədqiqatçı, alim, pedaqoq Firudin bəy Köçərli təyin edilmişdir.

AXC hökuməti kadr hazırlığı məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, 100 nəfər azərbaycanlı tələbəni Avropanın və Şərqi nüfuzlu ali məktəblərinə təhsil almaq üçün göndərilməsini təmin etmişdir. Müxtəlif ixtisaslar üzrə İsveçrəyə 30, İtaliyaya 12, İngəltərəyə 6, Almaniyaya 31, Fransaya 20, Türkiyəyə 7 nəfər tələbə göndərilmişdir.

Maarifçilik işinin təşkilində kadr imkanlarını düzgün qiymətləndirən AXC hökumətinin parlamentində məktəblərin açılması, müəllimlərin hazırlanması və təmin olunması ilə bağlı ciddi müzakirələr getmişdir. Bu müzakirələrin gedişi o dövrkü mətbuatda öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan dili dövlət dili elan olunmuş, Abdulla Şaiqin rəhbərliyi ilə ana dilində ilk orta məktəb açılmışdır. Gəncədə kiçik zabit məktəbi yaradılmış, məktəbin açılışında N.Yusifbəyli iştirak etmişdir. Hökumətin milliləşdirmə proqramında milli kadr qıtlığını aradan qaldırmaq üçün polis jandarmaları hazırlayan

məktəblərin də açılması nəzərdə tutulmuşdu. Maarif nazirliyi kütləvi ibtidai təhsil proqramı hazırlanmışdı.

1919-cu ilin sentyabrında milli qadın gimnaziyası açılmış, 7 kişi gimnaziyası təşkil edilmişdi. Tiflisdə sənət məktəbinin Bakıya köçürülməsi haqqında qərar verilmiş, İran fəhlələrinin uşaqları üçün «İttihad» məktəbi yaradılmış Bakıda korlar məktəbi təşkil edilmişdir.

Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafında AXC dövrü ciddi keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmələri baş vermişdir. Mətbuat azadlığı nəticəsində jurnalistika sürətlə inkişaf edirdi. 1917-1920-ci illərdə Azərbaycan, rus və erməni dillərində 90-dan yuxarı qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Təkcə Bakıda 40-dan yuxarı bolşevik qəzeti fəaliyyət göstərirdi.

Qeyd edək ki, bolşevik mətbuatı orqanlarının sayının 40-dan artıq olması bu dövrdə demokratik əhvali-ruhiyyənin son dərəcə güclü olduğunu təsdiq edir. «Zəhmət sədası», «Al bayraq», «Hümmət», «Tartan-partan», «Azərbaycan fəqərəsi», «Fəqərə sədası», «Fəhlə və mədəniyyət», «Fəqərə», «Gələcək», «Hüriyyət» kimi bolşevik ruhlu mətbuat orqanları hökumətin fəaliyyətini tənqid edən materiallar dərc edirdi.

Bu dövrdə nəşr olunan «Əfkari-tütəllimin» jurnalı özünün ilk sayında məqsəd və məramını belə açıqlayırdı: «Məcmuəmiz vətəndaşlarımızda elmə, ədəbə sövq və həvəs oyandırmağa çalışmaqdır.

Elm nədir? Elm cahanda ən gözəl və işıqlı şeylərin paşasıdır. Günəş kibi işıq verib insanı parlaq hala salan aləmdir».

Xalq arasında maarif, mədəniyyət, tərəqqi toxumu səpən jurnal əsas fəaliyyətini bu istiqamətə yönəlmişdir. O, yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Şərqi aləmini elmə səsləyirdi.

«Əfkari-mütəllimin» materialları haqqında söz açmazdan əvvəl onun sələfləri olan «Dəbistan» və «Məktəb» jurnalları haqqında bəzi fikirləri xatırlamaq istədik.

Azərbaycanda ilk dəfə məktəb həyatı ilə bağlı «Əfkari-mütəllimin»dən əvvəl «Dəbistan» və «Məktəb» jurnalları

nəşr edilib. Hər iki jurnalın əsas vəzifəsi məktəblilərdə sağlam əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq, onlarda elmə, təhsilə maraq oyatmaq idi. Bu jurnalların materialları ilə tanış olduqda elmin, məktəbin, maarif və mədəniyyətin təbliğinə daha çox yer verildiyinin şahidi oluruq. Dövrün zəruri tələbindən doğan maarifləndirmək, zamanla ayaqlaşmağı bacarmaq duyğuları ön plana çəkilir. Bu tipli yazılar şagirdləri xalqın ləyaqətli övladları olmağa, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

«Əfkari-mütəəlimin» jurnalı da bu prinsiplərə sadıq qalmış elm və maarifi təbliğ etmişdir. «Türk mühəllimlər cəmiyyəti» tərəfindən buraxılan «Əfkari-mütəəlimin» milli, ədəbi, tarixi bir məcmuə tərbiyəvi və bədii materialları xalqın maariflənməsinə kömək etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Jurnal öz adında olan məzmunu «Əfkari-mütəəlimin - şagirdlərin fikirləri» məfhumunu layiqincə doğruldurdu.

Jurnalın nəşr tarixi ilə bağlı tədqiqatlarda bir-birini inkar edən müəyyən mənbələrə rast gəlmək mümkündür.

N.Axundova görə: «Jurnal 1919-cu il yanvarın 17-də nəşrə başlayıb, həmin il aprelin 4-d isə (4-cü nömrəsindən sonra) fəaliyyətini dayandırılıb».

S.Rüstəmovanın fikrincə isə «jurnal 1921-ci ilə qədər çap edilib». Hər iki məlumat qeyri-dəqiqdir. Çünki «Əfkari-mütəəlimin» birinci sayı N.Axundovun yazdığı kimi, 1919-cu il yanvarın 17-də deyil, həmin il fevralın 14-də nəşr olunub. Lakin, jurnalın özünün birinci və sonrakı saylarında da göstərilən tarixlərdə səhvə yol verilib. Bele ki, birinci sayda «№1, 14 şaban 1337» göstərildiyi halda, sonrakı saylarında 1335-ci il qeyd edilmişdir. Burada səhv olaraq 7 əvəzinə 5 rəqəmi düşüb və nəticədə 1335-ci il gedib. Çünki 1335-ci il Şərq təqviminə çevrildə 1917-ci ilə düşüb. Jurnalın 1919-cu ildə nəşr olmasını təsdiq edən əsaslardan biri də odur ki, jurnalın 1-ci və 2-ci saylarında «İdarənin fəaliyyəti» adlı məlumat dərc olunub. Orada «Gəncə mütəəlimlər cəmiyyəti»nin aylıq hesabatı haqqında məlumat çap edilib. Və

məlumatın sonunda iclasın keçirildiyi tarix belə göstərilib: «Gəncə, 8 mart 1919-cu il».

Bundan əlavə jurnalın məzmunu ilə tanış olduqda onun Azərbaycan xalq Cümhuriyyətinin bərqərar olduğu bir dövrdə fəaliyyət göstərdiyinə şübhə qalmır. Məsələn: «Türk dili» sərəlvəli yazıdan: «Bütün insanlar dürlü-dürlü millətlər olduğu kimi, təbii ki, hər millətin kəndinə məxsus lisanı, milli dili vardır. Şimdi azərbaycanlılar müstəqil bir idarə altına keçdilər. Hər şey ürəyimizə oldu. Bircə dil məsələsindən başqa, müvəqqəti olaraq bir çox yerlərdə rus dili işlədilir. Və yaxud şair Hüseyn Səmədzadənin «İstiqlal» adlı şerindən:

Ürəyimizdən uçdu getdi, zalım qara buludlar.

Əsirlikdən baş qurtardı, nazlı gözəl bu yurdlar.

Beləliklə, 1919-cu il fevralın 14-də nəşrə başlayan «Əfkari-mütəəlimin» axıncı sayı 1919-cu il mayın 8-də çıxıb. Onun hər sayının birinci səhifəsində iki həftədə bir dəfə nəşr olunduğu göstərilir. Əslində isə jurnalın ayda bir nömrəsi və cəmi 4 ayda 4 nömrəsi işıq üzü görüb.

Onun təşkilatçılarından biri İsgəndər Orucov idi. 30-35 səhifədən ibarət olan jurnal həcmcə «Mola Nəsrəddin»dən kiçikdir. Əsasən isə elmi məqalələr və şerlər üstünlük təşkil edir. Bu şerlər əsasən «Gəncəli Davud» imzası ilə verilən şerlər idi. «Bir şəhidə» adlı şerində isə şair müstəqilliyimizin bərpası uğrunda mübarizədə şəhid olmuş minlərlə Azərbaycan oğullarının igidliyini vəsf edir:

Son köksünü qurşunlara verərəkən,

Qovdun yurdumuzdan Xain düşməni.

Şəhərlərə Arslan kimi girərkən,

Şəhid oldun millətinin yolunda.

Şairin şerlərində vətənə, xalqa məhəbbət duyğuları daha çox tərənnüm olunur.

Jurnalın ikinci sayında Oruczadə imzası ilə verilən «Novruz bayramı» başlıqlı məqalədə Azərbaycan xalqının bu müqəddəs bayramı haqqında oxuculara geniş məlumat verilir. Yazının maraqlı cəhəti ondadır ki, müəllif ta qədimdən

ellərimizin bu bayramı necə qarşılamaı, necə şadyanalıqla keçirilməsi haqqında söhbət açır.

Jurnalın əməkdaşları yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif, say etibarilə çox az idilər. Onunla əməkdaşlıq edənlərin sırasında Gəncəli Davud, Xuraman Ağzadə, Asiya Axundzadə, Mirzə Abbas, Baba Cəbrayılzadə, Oruczadə, Seyidzadə və Hüseyn Səmədzadəni göstərmək olar.

«Əfkari-mütəəlimin» əsas məqsədi məktəblərdə sağlam əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq, elmə, yeniliyə həvəs oyatmaqdan ibarət idi. O, az da olsa məqsədinə nail ola bilmişdir. Buna görə də jurnalın nəşr tarixi, uşaqların təlim və tərbiyəsindəki xidmətlərini üzə çıxarmaq tədqiqatçıların nəzər-diqqətindən yayınmamalıdır.

Ümumiyyətlə, həmin dövrdə çap edilən milli mətbuat mədəniyyətdəki yenilikləri sevinclə qarşılayırdı. Bu haqda tədqiqatçı A.Əliyeva AXC dövrü mədəniyyətdə baş vermiş inkişaf prosesini ümumiləşdirərək yazır: «Bu illərdə ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər milli dövlətin yaranmış mədəniyyətin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Milli maarif şəbəkəsi genişlənmiş, ilk ali-məktəb-Bakı Dövlət Universiteti təsis olunmuş, Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyətinin yetişməsində əvəzsiz rol oynamış Qori seminariyası Azərbaycana köçürülmüş, ana dilində ilk orta məktəb, kişi və qadın gimnaziyaları, müxtəlif ixtisaslar üzrə məktəblər açılmışdır. Milli kadrların çatışmazlığının aradan qaldırmaq məqsədilə-mədəni cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin ali məktəblərinə tələbələr göndərilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda 90-dan yuxarı qəzet və jurnal nəşr olunmuş, müxtəlif partiya və qrupların mətbuat azadlığı təmin olunmuşdur. İlk ədəbiyyat və incəsənət məcmuəsi «Övraqi-nəfisə» jurnalı nəşrə başlanmışdır. Azərbaycan teatrının repertuarı zənginləşmiş, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı klassiklərinin ən yaxşı əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Opera sənətinin inkişafında Hacıbəyli qardaşlarının qrupasının fəaliyyəti nəzəri xüsusilə cəlb edir. «Yaşlı qələm» cəmiyyətin, «İstiqlal» adlı milli

muzeyin təsisi də mədəniyyətin inkişafını göstərən faktlardır. Bu dövrdə Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək üçün layihə hazırlanmış, Azərbaycan dili dövlət dili elan olunmuşdur.

AXC dövrü Azərbaycan dövrü mətbuatında incəsənət və milli teatrımızla bağlı çoxsaylı materiallar dərc olunmuşdur. Bu materiallardan aydın olur ki, ölkədə «Nicat», «Nəşr-maarif», «Səfa» kimi cəmiyyətlər yaranmış və onlara H.Sarabski, H.Ərəblinski, M.A.Əliyev, C.Zeynalov, S.Ruhulla, Ü.Hacıbəyli və Z.Hacıbəyli kimi görkəmli teatr və musiqi xadimləri rəhbərlik etmiş, xalqın maariflənməsi işinə xidmət göstərərək müxtəlif konsert, teatr tamaşaları, siyasi və elmi məruzələr hazırlayıb müxtəlif auditoriyalara təqdim etmişlər. Mətbuat səhifələrində milli teatrın demək olar ki, hər bir tamaşasına dair resenziyalarda aktyorların oyunları, tamaşaların quruluşları təhlil edilmiş və onlara tənqidi qiymət verilmişdir. Azərbaycanın musiqi-konsert həyatı, görkəmli musiqiçilərin qastrol səfərləri, Q.Pirimov, C.Qaryağdı, S.Mirbabayevin, ustad aşılardan Abbasqulunun, Nəcəfqulunun, Ələsgərin iştirakı ilə keçirilmiş Şərq konsertləri barədə informasiyalar da mətbuatda öz əksini tapmışdır. Mədəniyyətə dair informasiyaların mətbuatda intensiv işıqlandırılması bir tərəfdən milli demokratik incəsənətin inkişaf etməsinə yardım edirdi, digər tərəfdən isə xalqın maarifləndirilməsinə öz töhfələrini verirdi.

«Azərbaycan» qəzetinin «Teatro və musiqi» adlı şöbəsi teatr, aktyor və tamaşaçı probleminə dair bir sıra maraqlı yazılar dərc etmişdir. «Azərbaycan» qəzetinin rəhbərlərindən biri olan Ü.Hacıbəyli bu illərdə tez-tez Azərbaycanın sosial-mədəni həyatında baş verən hadisələrin təhlilini və şərhini verirdi.

Xalq mədəniyyəti uğrunda mübarizədə Azərbaycan və rus dilərində nəşr olunmuş qəzetlər mühüm rol oynayırdı. Onlar teatr tamaşalarının təhlilini verməklə yanaşı, oxucuları yeni həyat quruculuğuna daha fəal müdaxilə etməyə

səsləyirdilər. Azərbaycan MEA-nın Ədəbiyyat institutunun hazırladığı «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti» (1998) kitabının «İncəsənət və teatr» bölməsində AXC dövründə Azərbaycan teatrı repertuarında olan ən yaxşı tamaşaların siyahısı da təqdim edilmişdir: «Dəmirçi Gavə», «Nadir Şah», «Ölülər», «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», «Bəxtsiz cavan», «Əlli yaşında cavan», «Şamdan bəy», «O olmasın, bu olsun», «Ağa Məhəmməd şah Qacar», «Şah İsmayıl», «Pəri cadu», «Otello», «Qaçaq», «Dağılan tifaq», «Əliməsur», «Hacı Qara», «Bədbəxt milyonçu», «Ev tərbiyəsinin bir şəkli», «Evli ikən subay», «Arşın mal alan».

Dövrünün görkəmli ictimai-siyasi xadimi M.B.Məmmədzadə o illəri xatırlayaraq yazdı: «Mətbuat və ədəbiyyat qədər irəliləyən şeylərdən biri də teatromuzdur. Teatromuzun irəliləməsi bir möcüzə kimi olmuşdur. Hətta o dərəcəyə gəlmişdir ki, qonşularımız ilə bərabər olmaqdan başqa, bəzi yerlərdə dərs, ibrət olmağa da başlamışız. Buna da səbəb ədəbiyyatımızda iyirminci əsrdən bu yana ən baş əhəmiyyət teatro əsərlərinə verilməsidir. Haşım bəyin tərcümələri, Mirzə Fətəlinin komediyaları, Nəcəf bəyin faciələri, Əbdürrəhim bəyin «Dağılan Tifaq», Ağa Məhəmməd şah», «Bəxtsiz cavan», Rəşid bəyin pyesləri hər yerdə oynanmağa başlayır...».

«Leyli məcnun», «Əsli və Kərəm», «Aşiq Qərib», «Arşın mal alan», «O olmasın, bu olsun», «Ər və arvad» kimi operalar repertuara daxil olunur. Meydana və teatro aləminə müqtədir sənətkarlar çıxır. Faciə aktyorlarından ilk əvvəl Hüseyn Ərəblinski, komediyada Mirzə Əliyev, Kərbəlayi Cahangir Zeynalov, opera Hüseynqulu Sarablı və Əhməd bəy Ağdamlı məşhur olurlar... Faciədə Abbas Mirzə Şərifzadə, Qulam Şərifzadə, Əhməd Ağdamlı, Əhməd Qəmərli, Hacı Cabbarzadə, Rza Əbdülhəsən; komediyada Əli Hüseynzadə, Əbdül Həsən, Hacığa Abbasov, Zeynalov...

1918-ci ilin mart hadisələrindən sonra İrana getməyə məcbur olmuş Üzeyir və Züylfəqar Hacıbəyli AXC dövründə

Bakıya qayıdaraq fəaliyyətə başlayırlar. Hacıbəyli qardaşları müdiriyyəti Bakı artistlərindən ibarət dəstə təşkil etmiş, dövrün tanınmış sənətkarları Hacığa Abbasov, Əhməd Ağdamlı, Cəlil Bağdadbəyov, Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarablı, Muxtar Məmmədov, Sidqi Ruhulla, Əhməd Anatolu, Mir Mahmud Kazımovski və başqalarını bir yerə toplamışdı. Mətbuatın yazdığına görə, Maarif Nazirliyi opera teatırını müsəlman teatır cəmiyyətinə verməyi qərara almışdı. Mətbuatda qeyd olunur ki, Azərbaycan opera, faciə, komediya sənətkarları birləşib bir ümumi türk aktyorları dəstəsi düzəlmişlər. Ölkənin mədəni həyatı haqqında informasiya yayan «Azərbaycan» qəzeti 1918-ci il 2 noyabr tarixli nömrəsində yazırdı: «Neçə aylardan bəri qapanmış müsəlman teatrosu qəhrəman türk ordusunun sayəsində şindi yavaş-yavaş açılmağa qədəm qoymuşdur». Qəzetin həmin sayında dərc edilmiş elandan məlum olur ki, «Hacıbəyli qardaşları» truppasının yeni teatr mövsümü 1918-ci il oktyabrın 3-də o vaxtlar Malakan bağının yanında yerləşən «Mikado» teatırında böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin «Arşın mal alan» operası ilə açılmış və tamaşada «Üzeyir bəyin əski artist və artistkaları» iştirak etmişlər.

Dövri mətbuatda teatrın kadr problemləri və repertuar çətinliklərinə də diqqət yetirilirdi. «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: «Səhnəmiz teatro əsərlərindən xeyli kasıb və yoxsul olduğunu nəzərə almaqla, yazıb möhtərəm cəmaətdən və səhnə həvəskarlarından xahiş edirik ki, hər kəsdə Türkiyə yazıçılarının əsəri və İstanbul təbi (qanı) teatro kitabı varsa, mövqə tamaşaya qoymaq üçün aşağıdakı ünvan ilə müdiriyyətimizə təşrif gətirib şərti məlum eləməklə səhnəmizə müavinət bulunsun». 1918-ci il oktyabrın 26-da «Hacıbəyli qardaşları» truppasının ilk tamaşalarından biri kimi Şəmsəddinbəy Saminin «Kaveyi-ahəngər» əsərinin tamaşasından əldə edilən gəlirin Azərbaycanın müstəqilliyi və istiqlaliyyəti uğrunda şəhid olanların ailələrinə yardım üçün ayrılması haqqında informasiya milli humanizm ideyasının

yayılması baxımından əhəmiyyətli idi. Parlamentin açılışı münasibətilə truppanın parlamentə təbrik məktubunda deyilir: «Hacıbəyli qardaşları» müdriyyəti və onun təxti idarəsində olan artistlər dəstəsi cavan parlamanımızı ən səmimi qəlb təhkiyyəti təbrikiylə vətən və millətimizin azad istiqlal uğrunda var qüvvəsi ilə çalışmaqda milli ədəbiyyat, milli mənəviyyat və sənayeyi-nəfsimizdən azad və sərbəst tərəqqi və inkişafına bir vasitə olacağına etimad ediyor» 1919-cu il avqustun 22-də Bakı «Türk aktyorları ittifaqı» ilə «Hacıbəyli qardaşları» müdriyyətinin birgə iclasında səhnə problemləri müzakirə edilmiş, sənətçilər yetişdirmək məqsədilə dörd şöbədən ibarət «bədaye kursu» təsis edilməsi qərara alınmışdır. «Azərbaycan» qəzetində «Axırncı tamaşalar» adlı yazıda bildirilir ki, aktyorlar milli İstiqlaliyyət bayramı günü süvari musiqi dəstəsinin müşayiətilə bəzəkli avtomobillərdə Azərbaycanın milli marşlarını xorla oxuyaraq Teymurləng, Çingiz xan, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Şah Abbas, Şeyx Şamil, Bakı, Şəki, Şirvan, Gəncə, Səlyan, Quba, Qarabağ xanlarının obrazlarında qoşunun müşayiətilə keçərək Parlamentin binası qarşısına gəlmiş, Parlamentin üzvlərini təbrik edərək, yenidən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsini gəzib teatra qayıtmışdır.

AXC dövründə Azərbaycan Dövlət Teatrı təşkil olunmuş və rəsmi şəkildə 1919-cu il oktyabrın 24-də İsa bəy Aşurbəylinin «Azər-Baycan» pyesinin tamaşası ilə açılmışdır. Dövlət Teatrının tarixi əhəmiyyəti və vəzifələri M.B.Məmməd-zadənin «Hökumət və teatr məsələsi» adlı məqaləsində geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Azərbaycanda teatr rəssamlığı da bir peşə kimi 1919-cu ildən formalaşdırmışdır. Mətbuat teatr haqqındakı inkişafı xarakterizə edərək yazırdı: «Teatro işlərini hökumət kəndi etibarına aldıqdan sonra ədəbiyyat və sənayə-nəfisəmizin bu cəhətdən bir tərəqqisi görünməkdədir. Bu gün bizim tamaşa etdiyimiz və məmnuniyyətimizə möğib olan «Otello» faciəsi də bu tərəqqinin bir nümunəsidir».

AXC dövrü İbrahim Qasimov, Xəlil İbrahimov, Üzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Kərimbəy Məlikov, Seyid Hüseyn, Mehdi bəy Hacınski və b. teatr prosesini izləmiş, yeni tamaşalar, rejissor və aktyorlar barədə müşahidələrini ictimaiyyətə çatdırmışlar. Bu dövrdə teatr tənqidi ardıcıl olaraq dram əsərlərinin yazılmasına öz münasibətini bildirmişdir.

1918-1920-ci illərdə «Azərbaycan» qəzetinin səhifələrində «O olmasın, bu olsun», «Şah Abbas və Xurşudbanu», «Arşın mal alan», «Dağılan tifaq», «Otello», «Ölülər» tamaşaları haqqında resenziyalar verilmişdir. Bu illərdə Dövlət Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuş İ.Rüstəmbəyovun «Dövləti-bisəmər», İ.Aşurbəylinin «Azər-Baycan», «Cəhənnəm», M.B.Məmməd-zadənin «Qanlı müharibə», C.Cabbarlinin «Ədirnə fəthi», H.Bədrəddin və M.Rüfətin «Əmir Abdulla» və s. əsərlərin ideya-bədii keyfiyyətlərindən söhbət açılmışdır. Teatrla bağlı tənqidi materiallar «Aktyor», «Tamaşaçı», «Mizrab», «Teatroçu» kimi imzalar altında dərc olunurdu.

1919-cu ildə nəşr olunan «Zənbur» jurnalında satirik qrafikamızın banisi Əzim Əzimzadənin ictimai-siyasi mövzulu karikaturaları verilirdi. Bir karikaturada ciblərdə silahlı Denikini, Kolçakı və Andraniki gəzdirən ingilisin obrazı da maraqlıdır. Rəssam satirik rəsmlərində ictimai-siyasi eybəcərlikləri, ermənilərin vəhşiliklərini ifşa edirdi. Bəhrüz Kəngərlinin «Qaçqınlar» silsilə rəsminə erməni-müsəlman münacişəsi əks etdirirdi. İlk peşəkar heykəltaraş Zeynal Əlizadə Respublikamızın milli gerbi və xatirə medallarının hazırlanmasında iştirak etmiş, onun hazırladığı döş və xatirə medallarında parlament binası, bayraqlar, aypara, 8 güşəli ulduz, günəşin doğması, gül çələngləri həkk olunmuşdur. Milli rəssamlıq, teatr və musiqi sənətlərinin inkişafına xüsusi önəm verilirdi. Dövlət himninin, inqilabi marşların müəllifi Üzeyir Hacıbəyli, şair Əhməd Cavad, artistlərdən Hüseyn

Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski qızğın fəaliyyət göstərir, milli mədəniyyətin tərəqqisi yolunda çalışırdılar.

Mətbuatda Cümhuriyyət dövründə memarlıq sahəsində görülən işlərə də münasibət bildirilirdi. 1918-ci ildə ermənilərin Bakıda törətdikləri qırğınlar zamanı onlar tərəfindən yandırılmış «İsmaliyyə» və H.Z.Tağıyevin teatr binaları, ciddi zədə almış, H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbi həmin illərdə Bakının baş memarı Zivər bəy Əhmədbəyovun layihələri əsasında bərpa edilmişdi. Ermənilərin basqını nəticəsində viran edilmiş şamaxı şəhərinin bərpası üçün Zivər bəyin təşəbbüsü ilə «Əski Şirvan» cəmiyyəti, Bakının abadlaşdırılması üçün «Şəhər bağlar cəmiyyəti» təsis olunmudu. Zivər bəy Əhmədbəyov mühəndis Ömər bəy Abıyevlə birlikdə «İslam incəsənəti abidələrini sevənlər və qoruyanlar» cəmiyyəti yaradır. Bütün bu və digər məsələlər mətbuatda müntəzəm olaraq işıqlandırılır, qarşıya çıxan çətinliklər geniş müzakirə olunurdu.

AXC dövründə gedən ədəbiproseslərin ədəbiyyatının öyrənilməsi üçün də əsas mənbələrdən biri və başlıcası həmin illərin mətbuatıdır.

Həmin dövrdə jurnalistika ilə ədəbi fəaliyyət bir-birinə sıx bağlı olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan yazıçılarının böyük bir hissəsi mətbuat, nəşriyyat fəaliyyəti ilə məşğul olurdu. Bir hissəsi də teatr və digər sənət sahəsində çalışırdı. Üçüncü qism yazıçılar isə maarif sahəsində səy göstərir, uşaq ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı təşkilatçılıq işləri ilə məşğul olurdular.

Son on illiyə qədər AXC dövrünün ədəbiyyatı haqında təsəvvürlər son dərəcə məhdud idi. Bir sıra dərslük, monoqrafiya və dissertasiyalarda mədəniyyətə birtərəfli baxılmış, «burjua ədəbiyyatı» bir qayda olaraq pislənmişdir. Əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş ədəbi şəxsiyyətlərdən söhbət açan M.B.Məmmədzadə «İki inqilab arasında keçdiyimiz yola bir nəzər» adlı xatirəsində yazır: «Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal, Əhməd bəy Ağayev, Nəcəf bəy

Vəzirov, Axund Yusif Talıbzadə, Sultan Məcid Qənizadə, Süleyman bəy Axundov, Hüseyn Sadiq, Abdulla Şaiq, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, Hüseyn Tələd, Nəriman bəy Nərimanov, Cavad, Əli Şövqi, Əli Nəzmi, Hacı İbrahim Qasimov, Yusif bəy Vəzirov, Münzib, Seyid Zərgər, Səyyah və qeyriləri meydni mətbuatda ədəbiyyatımız uğrunda çarpışırlar. Üç əvvəlkilər (Ə.Hüseynzadə, Ə.Kamal və Ə.Ağayev) təqib olunduqlarından fəaliyyətlərini Osmanlıya keçirməyə məcbur olurlar. Qalanları isə var qüvvələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı uğrunda işləyirlər. Nəcəf bəy, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev öz faciə və dramları ilə Mirzə Fətəli Axundovun yerini tutmağa çalışırlar... Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Cavad, Əli Şövqi, Əli Nəzmi hissi və milli şerlərilə, Nəriman və Yusif bəy «Pir», «Cənnətin qəbzi» kimi xalq həyatını həqiqi təsvir edən hekayələri ilə ədəbiyyatımıza xidmət edirlər. Meydani ədəbiyyatda «Birinci il», «İkinci il», «Üçüncü il», «Ədəbiyyat məcmuəsi», «Gülzar», «Ədəbiyyata ilk qədəm» kimi məktəb kitabları, «Sərf və nəhvlər» çıxır. On doqquzuncu əsrdə olduğu kimi, indii də roman cəhətində ədəbiyyatımız zəif qalmışdır.

Ədəbiyyatımızda bir də həll olunmamış məsələlərdən biri hürufat məsələsidir. O ki, qaldı ərəb, fars təsiri, son zamanlarda əhəmiyyətlərini itirirlər. Ədəbiyyatımız türkləşməyə başlayır.

AXC dövrünün ədəbiyyatı özünütənqid üslubu «Molla Nəsrəddin» və özünütəsdiiq üslubu «Fyüzər» ədəbi məktəblərinin hər ikisini davam etdirirdi.

Bolşevik mətbuatı «revolyusiyani» milli demokratik mətbuat isə «evolyusiyani» əsas ideya istiqaməti olaraq təbliğ edirdi. «Hümmət», «Hürriyyət», «Yoldaş», «Azərbaycan» (Cənubi Azərbaycan demokratlarının orqanı), «Beyrəqi-ədələt» kimi qəzet və jurnallar inqilabi mübarizəni təbliğ edirdisə, «Azərbaycan», «Açıq söz», «Bəsirət», «Müsavət»,

«Övraqi-nəfisə», «İstiqlal», «Qurtuluş» kimi orqanlar milli dövlət quruculuğunu, istiqlal alqışlayır və milli azadlığı tərənnüm edən ədəbi örnəklər verirdilər.

AXC dövrünün dövrü mətbuatında ən geniş yayılan ədəbi janr poeziya olmuşdur. Poeziyanın geniş yayılması zamanın sosial-mənəvi ovqatı ilə şərtlənirdi. Ədəbiyyat nümunələrinin əksəriyyətində milli istiqlal, azad Azərbaycan, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideyaları təbliğ olunurdu. Bu ideya istiqaməti AXC dövrü milli mətbuatının bütöv fəaliyyətini əhatə edirdi. Bolşevik mətbuatı isə inqilab, sinfi mübarizə, milli demokratik hakimiyyəti nüfuzdan salmaq üçün uydurmalara, Rusiya ilə birlikdə ideyalarına əl atırdı. Ədəbiyyatımızın soveti dövrü tədqiqatçıları da bu dövrü əyri güzgüdə göstərməyə çalışırdılar. Azərbaycan MEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun hazırladığı «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabında aşağıdakı kimi fikirlərə də yer verilirdi: «Müsavatçıların müvəqqəti hakimiyyəti dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının realist ənənələri vəhşicəsinə ayaqlanır, Füzulilər, Vaqiflər, Axundovlar, Sabirlər və böyük rus yazıçıları dərs kitablarından çıxarılırlar, hətta onların sənətkarlığı da inkar edilirdi. Müsavatın Maarif Naziri 13 avqust 1919-cu il tarixli əmrilə rus ədəbiyyatının, bir az sonra isə rus tarixi və coğrafiyasının təlimini qadağan etmişdi».

Yeni dövrün ədəbiyyatı Vətən, Millət, Dövlət, Ordu, Bayraq və başqa bu kimi milli atributların prizmasından keçir, bəşəri dəyərlərlə birləşərək poetik sənət nümunəsinə çevrilir. Azad Vətən, Sevgili Millət obrazları klassik ədəbiyyatdan gələn obrazlarla yanaşı addımlayırdı.

Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyata yeni mövzu və ideya rəngarəngliyi gətirmişdi. Burada milli azadlığın tərənnümü olduqca güclü idi. Hələ yüzilliyimizin (XX yüzilin) başlanğıcında ədəbiyyatda kök salan «Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək idealının tərənnümü də güclənmişdi». Həmin dövrdə M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq,

C.Cabbarlı, Əliyusif, -*Gülsüm, Ə.Cavad, Ə.Müznib, H.K.Sanlı, Gəncəli Davd və b. ilə yanaşı türk şairləri Arif Ürfan Qaraosmanın, Rövşən Əşrəfin, Məmməd Əmin Yurdaqul, Əhməd Kamal, Əli Kami, Tofiq Fikrət, İbrahim Şakirin, F.Sacidin, Mürşidin və b.-nin əsərləri dövrü mətbuatda nəşr olunurdu.

Türkçülük ideyalarının türk xalqları içərisində geniş şəkildə yayılması üçün Azərbaycan hökuməti Bakıda «Türk ocağı» adlı cəmiyyət təşkil etmişdi. Türk ədibi Rövşən Əşrəf bəyin 1918-ci ildə Bakıya gəlməsi münasibətilə şair Əhməd Cavadın «Rövşən Əhməd bəy» adlı məqaləsində türk-azəri ədəbi əlaqələrini daha da inkişaf etdirmək zərurətindən bəhs olunur: «Osmanlı türkünü tanımaq bizə bir ehtiyacdır. Yazıq ki, onlar kəndini bizə tanımaq üçün pək ağır davranırlar və bizi tanımaq üçün pək gec hərəkət edirlər».

Mətbuatda türk mədəni inteqrasiyasının təşkili məqsədilə «Türk şərqi», «Türk duyğuları», «Türkün dərdi» kimi rubrikalar fəaliyyət göstərirdi.

«Azərbaycan» qəzetində «Əsgər şəri» adlı ayrıca guşə də açılmışdı. Ə.Cavadın «Gəlmə», «Qardaş», «İngilis», A.Şaiqin «Vətənin yanıq səsi», Mürşidin « Əsgər şərqi», «Qarabağda həlak olmuş arkadaşlarıma ruhuna ithaf», Davudun «Əsgər şerləri», «Azərbaycan ordusuna», «Bir əsgərin dilindən». Ə.Şövqinin «Azərbaycana», M.Ümid Gəncəlinin «Azərbaycan vətən şərqi», Ə.Yusifin «Azərbaycanlıya», Umgülsümün «Əsgər anasına», «Çəlik, dəf ol!» , «Bir mayis günündə».... əsərlərində milli istiqlalın qorunması hərbi vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsinə çağırışlar səslənirdi.

AXC dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatı müstəqilliyimizin bərpasınadək birtərəfli öyrənilmişdir. Son illərdə isə A.Məmmədovun, A.Əliyevanın, İ.Ağayevin, R.Mirzənin, Ş.Vəliyevin və b. araşdırmalarda tarixi həqiqətləri bərpa etməyə, boşluqları doldurmağa cəhd göstərmişdir. Bizim araşdırmalarımız filoloji yönümlü olmasa da, qeyd etmək

lazımdır ki, AXC dövrünün ədəbiyyatı dövrü mətbuatda böyük həcm tutumuna və mənə əhəmiyyətinə malikdir.

Ədəbi örnəklər «Azərbaycan», «Qurtuluş», «Övraqi-nəfisə», «Tamaşa» kimi qəzet və jurnallarda daha intensiv şəkildə əksini tapmışdır. «Övraqi-nəfisə» Zülfüqar Hacıbəylinin nəşirliyi və Əliabbas Müznibin baş redaktorluğu ilə çıxırdı. Məcmuə auditoriyaya «Sənayei-nəfisə» deyilən bir fənnin nə olduğunu belə aydınlaşdırdı: «Sənayei-nəfisə» dediyimiz fənn fənnlərin ən qiymətlisidir. Bu fənn mənfəət üçün deyil, bəlkə gözəllik, rəvnəq və yaraşıq üçündür. Qarət nəfis və lətif bir fənn olduquna görə daima insanlar onunla münəzib və münbit olur». Jurnalın sosial-mədəni inkişafa xidmətlərindən biri də milli mədəniyyət xidmətləri haqqında verilən informasiya idi. Mədəni dəyərlərin təqdimi baxımından H.Ərəblinski, Ə.Hüseynzadə, M.B.Hüseyn, Ə.Cavid haqqında verilmiş məqalələr ciddi elmi-tədqiqat və maarifçilik məqsədi daşıyırdı.

Ayda bir dəfə nəşr edilən «Övraqi-nəfisə» «Novruz» mətbəəsində çap edilib, müdir və sahibi İxtiyar Zülfüqar Hacıbəyli olub. 12-14 səhifədən ibarət olan jurnalın həcmi «Molla Nəsrəddin»dən bir az kiçik idi. Sırf teatr, musiqi, ədəbiyyat, incəsənət aləmi ilə bağlı olan jurnal müxtəlif ədəbi üsullardan, janrlardan istifadə edib. Çoxlu elmi məqalələr, tamaşalar haqqında resenziyalar və elanlar jurnalda üstünlük təşkil edirdi.

«Övraqi-nəfisə»də ara-sıra foto şəkillər də verilib ki, onların arasında daha çox diqqətimizi cəlb edən Əmir Teymurun çox zəhmli və əzəmətli şəklidir. Şəklin altında çox mənalı bir cümlə yazılıb: «770-dən 807-yə dünyanı titrədən, Şərqi böyük cahangiri, Türk hökmdarı Əmir Teymur».

Jurnalda sənət aləmində sevilən sənətçilərdən H.Ərəblinski, Kazımzadə, M.Muxtar, H.Vəzirov haqqında maraqlı yazılar da verilib. Jurnalın ilk sayı isə mərhum aktyor Hüseyn Ərəblinskiyə həsr edilmişdir.

1919-cu ilin martın 1-də işıq üzü görən jurnalın sonuncu 6-cı nömrəsi avqustun 6-da çap edilmişdir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, «Övraqi-nəfisə»nin nəşr tarixi haqqında da bəzi mənbələrdə səhvlərə yol verilib (məsələn, Nazim Axundov «Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920) Bakı, EA, 1965-ci il).

Jurnalın ömrünün çox qısa olmasına baxmayaraq Azərbaycan incəsənətinin, teatr və musiqisinin inkişafında çox böyük xidməti olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı «Övraqi-nəfisə»ni əsrin əvvəllərində çap olunan mətbu orqanlarından fərqləndirən yeganə cəhət onun heç bir siyasi quruluşa xidmət etməməsidir. Həmin illər çap olunan mətbu orqanları arasında onu fərqləndirən daha bir üstün cəhət də jurnalın olduqca sadə, səlis, dildə yazması idi. «Övraqi-nəfisə» əsrin əvvəllərində nəşr olunan məcmuələr, qəzetlər arasında demək olar ki, yeganə məcmuədir ki, demək olar ki, ərəb, fars, rus sözlərindən istifadə etməyib.

Bütövlükdə AXC dövrünün mətbuatı ədəbi fəaliyyəti geniş mənada işıqlandırır, ədəbi şəxsiyyətlər haqqında maraqlı məlumatlar verir, auditoriyanın ədəbi estetik tərbiyyəsinə nail olurdu.

Dövrün ədəbiyyatı Alxan Bayramoğlunun «Qafqaz imdadına çatan könül nəğmələri» (Bakı, 2002) və «Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat» (Bakı, 2003) monoqrafiyalarında geniş bəhs edilmiş, habelə kitabların hər ikisinə dövrün ədəbi məhsullarından nümunələr salınmışdır.

1918-1920-ci illər Azərbaycan jurnalistikası çox gərgin ideoloji mübarizə dövrünü yaşayıb. Azərbaycanın daxili və xarici həyatı ilə bağlı bütün siyasi-ictimai, sosial və mədəni-əxlaqi problemlər jurnalistikada bu və digər dərəcədə əhatə olunub.

Bu problemlər müstəmləkə zülmündən azad olmuş Azərbaycanın milli müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, milli ordu yaratmaq, ölkədə demokratik parlament seçkiləri

keçirmək, bolşevik və Denikin təhlükəsini rədd etmək, Qarabağda erməni terrorçularının törətdiyi müharibə yanğını söndürmək, ölkə daxilindəki təfriqətçiliyi, Bakı nefti uğrunda xarici imperialistlərin apardıqları çəkişmələri, ölkədə iqtisadi və mədəni quruculuq və s. işlərini əhatə etməkdən ibarət idi. Dövrü mətbuatda M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, M.B.Məmmədzadə, F.Ağzadə, Y.V.Çəmənəminli, M.Hadi, Ə.Müznib, Şeyxülislam Axund Ağa Ağzadə, Adilxan Ziyadxanov, Məhəmməd Sadiq Axundov, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Bədrəddin Seyidzadə kimi qələm sahibləri yorulmaq bilmədən qaldırılan problemlərin həllinə səy göstərir, təkrarsız publisistika nümunələri yaradırdılar. Dövrü mətbuatda ictimai-siyasi məqalələr, müsahibələr, sual və cavablar, xəbərlər, resenziyalar və yazılar nəşr olunurdu. Publisistik məqalələr ictimai-siyasi, tarixi, ədəbi, dini, əxlaqi-mənəvi, hüquqi və s. məsələləri əhatə edirdi. Məqalələr maarifləndirmə məqsədinə xidmət etməklə konkret fakt və hadisələrə, məntiqi mühakimələr və dərin ictimai-siyasi təhlillərə əsaslanırdı.

Lakin belə güman etmək səhv olardı ki, 1918-1920-ci illər mətbuatı bütövlükdə cəmiyyətdə gedən proseslərə birmənalı yanaşır, yalnız onların təsdiqi uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu illərdə fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların orqanı kimi fəaliyyət göstərən qızət və jurnalların baş verən hadisələrə, faktlara münasibətdə fərqlər, təzadlar mövcud idi. Bu da təbiidir. Demokratik mühitdə fikirlərin sərbəst ifadə olunması prosesi cəmiyyətdə gedən müsbət dəyişikliklərdən xəbər verir.

2. AXC dövründə satirik jurnalistika («Şeypur» və «Zənbur» satirik jurnalları haqqında)

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda satirik jurnalistika xeyli güclənmişdi. Dövrün tənqiddə olan ehtiyacını, xalqın istəyini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən satirik jurnallar maraqlı və mənalı satirik yazılarla çıxış edirdi. Jurnalların toxunduqları mövzular ilk baxışda məişət mövzuları kimi nəzərə çarpırdı. Əslində isə bir sıra yazı və rəsmlər nəticə etibarilə ciddi-siyasi əhəmiyyəti olan problemlər idi.

Azərbaycan mətbuatı tarixində satirik jurnallardan söz düşəndə, əlbəttə, ilk an «Molla Nəsrəddin» (1906-1931) satirik məcmuəsi xatırlanır. O, 1918-1920-ci illərdə nəşr olunan satirik mətbuatla öz müsbət təsirini göstərə bilmişdir.

Haqlı olaraq filologiya elmləri doktoru, professor F.Hüseynov bu jurnal haqqında fikrini belə açıqlayır: «Öz dövrünün ədəbi güzgüsü olan «Molla Nəsrəddin» jurnalı da onun görkəmli, qələm ustaları da şərə, sənətə və ədəbiyyata eyni meyarla yüksək tələbkarlıqla yanaşı ədəbiyyatın ideyaları və müasirliyi uğrunda dönmədən mübarizə aparırdılar».

Beləliklə C.Məmmədquluzadə, Ö.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi və qüdrətli söz sənətkarlarının ərsəyə gətirdiyi «Molla Nəsrəddin» satirik mətbuatın klassik nümunəsinə çevrildiyi əvvəllərdə olduğu kimi 1917-1920-ci illər arasında da jurnal öz şöhrətini saxlaya bildiyi istər forma və tərtibatca, istərsədə ideya-siyasi istiqaməti etibarilə «Molla Nəsrəddin» ən-ənələrinə sadıq qalır və onun proqram dairəsində fəaliyyət göstərməyə çalışan jurnallar nəşrə başladı. Belə satirik jurnallar arasında o dövrdə zaqafkaziya gedən gərgin siyasi mübarizədə müəyyən dərəcədə öz sözünü deyən «Zənbur» və «Şeypur»un da adlarını çəkmək yerinə düşür. Çox təəssüf ki, bu jurnallarımız kommunist ideologiyasının təsiri nəticəsində uzun illər burjuva mətbuatı adı ilə qamçılanıb. Bəzi tədqiqatçılar milli mətbuat haqqında geniş danışmağı məqsədə-uşğun bilməmişlər.

Məsələn, mətbuat tariximizin tanınmış tədqiqatçısı Nazim Axundov yazır: «Qeyd etmək lazımdır ki, müsavət ağalığı illərində «Şeypur» (1918-1919) və «Zənbur» (1919) kimi əksinqilabi mahiyyət daşıyan, burjua mülkədar hökmdarlığını müdafiə edən «Gülgü» jurnalları da olmuşdur ki, onlar barədə müfəssəl danışmağı məqsədəuyğun bilmədik»

Halbuki müəllifin haqqında söz açmağı məqsədəuyğun bilmədiyi bu jurnallar alimin tədqiq etdiyi («Molla Nəsrəddin» istisna olmaqla), «Arı» (1910-1911), «Lək-lək» (1914), «Məzəli» (1914-1915), «Məşəl» (1919-1920) və sair jurnallardan heç də az əhəmiyyətə malik deyildir. «Şeypur» və «Zənbur» satirik jurnallarının Azərbaycan Cümhuriyyəti ideyalarının təbliğində böyük rol oynadığını inkar etmək mümkün deyil. Onların jurnalistika və ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus fəaliyyəti və müvqeyi olmuşdur.

Bu günədək geniş tədqiqatdan kənar qalmış «Şeypur» və «Zənbur» (1919) satirik jurnallar haqqında geniş söz açmağın vaxtı çatmışdır.

Birinci nömrəsi 5 oktyabr 1918-ci ildə, sonuncu 14-cü nömrəsi isə 18 yanvar 1919-cü ildə işıq üzünə görün «Şeypur» jurnalı Bakıda çap edilmişdir. Lakin jurnalın nəşr tarixi və nömrəsi ilə bağlı bəzi tədqiqat əsərlərində anlaşılmazlıqlar var. Jurnalın sonuncu sayının nəşr tarixi və nömrələrinin sayı barədə «Azərbaycanda dövrü mətbuat» kitabında yanlış olaraq belə yazılmışdır: 1919 №12 (4.1)».

Əslində «Şeypur»un sonuncu sayı 4 yanvarda deyil 18 yanvarda nəşr edilmişdir. Və cəmi 12-i deyil, 14 nömrəsi işıq üzünə görmüşdür. Nəşri uzun çəkməyən jurnalın 11 nömrəsi 1918-ci ildə, 3 nömrəsi isə 1919-cu ildə çapdan çıxmışdır. Jurnal maliyyə çətinliyi üzündən 3 ay sonra bağlanmışdır. Təsədüf deyil ki, «Şeypur» tədricən qiymətini qaldırmağa məcbur olurdu. «Şeypur» 1-ci nömrəsindən, 7-ci nömrəsinə kimi 60 qəpik, 7-ci nömrəsi 1 manat, 8-ci nömrəsindən sonuncu 14-cü nömrəsinə kimi isə 1 manat 50 qəpik olub. Həftədə bir dəfə Türk-Azərbaycan dilində nəşr olunan satirik

jurnalın müdiri Məmmədli Sidqi, nəşri Səməd Mənsur olmuşdur. Həcmcə «Molla Nəsrəddin» jurnalından bir az kiçik olan jurnal 8 səhifədən ibarət idi. «Tufan» mətbəəsində çap edilən jurnal rəssam və litoqrafiə çətinliyi üzündən illüstrasiyaz buraxılmışdır.

«Şeypur»da nisbətən «Molla Nəsrəddin» ənənələrinin ruhu hiss olunurdu. Bu bəlkə də «Molla Nəsrəddin» jurnalının müvvəqqəti redaktoru olmuş Məmmədli Sidqinin molla-nəsrəddin məktəbinin yetirməsi olduğundan və bəzi molla-nəsrəddinçilərin «Şeypur»la əlaqə saxlamasından irəli gəlirdi.

Görkəmli molla-nəsrəddinçi Sabir satirik şer məktəbinin yetirilmələrindən olan bir neçə şair də «Şeypur»da çıxış etmişdir. Onların Sabirin məşhur satiralarına bənzətmə, nəzirə, təxmis və s. formada yazılmış bəzi şerləri jurnalın ideya-bədii təsirini xeyli artırır. Ona görə də «Şeypur»da satirik şer əhəmiyyətli yer tuturdu. Burada çap olunmuş şerlərin məzmunu jurnalın ideya istiqaməti ilə üst-üstə düşürdü. Bu şerlər jurnala yeni ruh, yeni tərəvət gətirirdi. Vətənpərvərlik, milli-qürur, vətənə sədaqət kimi yüksək insanı hisslərin hakim olduğu bu şerlərdə cəmiyyətin tərəqqisinə mane olan cəhətlər və güvvələr satirik dillə ifşa olunurdu. Bu tipli satirik şerlərin əksəriyyətinin müəllifi Bayraməli Abbaszadə (Hammal) idi. O, «Şeypur»da, «Sərkərdən» və «Qarınqulu» imzaları ilə çıxış edirdi.

Bayraməli Abbaszadə (Hammal) «Şeypur»dan öncə də bir neçə satirik jurnalda, o cümlədən «Molla Nəsrəddin», «Babayi-Əmir», «Məşəl» və «Zənbur»da (1909-1910) çıxış etmişdir. B. Abbaszadənin şerləri sənətkarlıq baxımından «Molla Nəsrəddin» şer məktəbi çərçivəsindən kənara çıxmır. Onun şerlərindən hər biri özünə məxsus orijinallığı ilə fərqlənirdi. Şair yenicə nəşrə başlayan «Şeypur»u belə qarşılayırdı:

Çıxdı məcmuə, qədəm qoydu bu meydana yenə,
Başladı salmağa səs-mərəkə hər yanə yenə.

Hammal yaradıcılığının əsas ideyası gəncləri milli ruhda tərbiyə etməkdir. Şair vətən və millət yolunda ölümə getməyi şərəfli bir iş kimi vəsf edir:

Mən ruzi-əzəldən demişəm: əncümənəm mən,
Gər deysələ, öldürsələ də, incimənəm mən,
Millət yoluna ölməyə hazır kəfənəm mən.

B.Abbaszaadə xalqın səadəti yolunda fəda olmağı şərəf bilən şairdir. Onun poeziyasında vətənin xoş gələcəyinə böyük inam hissi vardır. Şair hansı janrda yazdığından asılı olmayaraq, yalnız bir amal uğrunda, Azərbaycanın tərəqqisi, azaldığı yolunda qələm çalmışdır.

Müəllif Qarabağda erməni daşnaklarına qarşı döyüşdən qaçıb canını qurtaranları 28 dekabr tarixli 11-ci nömrəsindəki «Ağa Şeypur» adlı şerində qamçılıyırdı:

Gördüm Qarabağın dövrəsini qan ağa Şeypur,
Ətrafı tutub şivən və od ağa Şeypur,
Sanma ki, qaçdım bura mən Andonikdən!
Qaçırdı məni bir neçə oğlan ağa Şeypur,
Baxdım ki, qalaramsa məni edərlər əsgər
Lazımdır qaçam iş olar asan ağa Şeypur.

«Əsgər» aldı şerində isə vətənin dar günündə övladların əsgərlikdən yayındıranların dili ilə deyirdi:

Qoymaram balamı əsgərliyə getsin,
Əsgər gedib öz gününü-ömrünü cürütsün,
Təkcə o gərəkdirmi vətən dadına yetsin,
Kef nə olduğunu şimdi bilir, qoy o, kef etsin.

Bu sətirlərin qələmə alındığı vaxtdan az qala bir əsrə yaxın vaxt keçir. Hərdən bizə elə gəlir ki, yaşadığımız bu zamanda hər bir şey təzələnilib və yaxud da hadisələr öz axarını itirib. Amma əslində belə deyil. Çünki gördüklərimizin əksəriyyəti əsrin əvvəlində baş verən hadisələrdir.

Yuxarıda misal çəkdiyimiz şer tamamilə bu günümüzün reallığını əks etdirmirmi???

Bu gün vətən torpağını qorumaq, yağdı düşmədən təmizləmək yalnız kasıb-küsubun balalarının ümidinə qalıb.

Ordumuzda bir nazir, polis rəisi, millət vəkili oğlu xidmət etmir.

Bu gün onlar ya, «oxumaq» adı ilə xaricə üz tutur, ya da «ruhi xəstə» adı ilə əsgərlikdən canlarını qurtarırlar. Burada yadıma «Dədə Qorqud» dastanı düşür. Dastanda vətənə xidmət etməyən oğlanı «oğlancıq» adlandırırlar.

Belə «oğlan»cıqlar məmləkətimizdə dünən də olub, bu gün də var, sabah da olacaq...

«Şeypur»da yalnız Azərbaycanı əhatə edən ictimai-siyasi, iqtisadi, ədəbi problemlər verilmirdi. Jurnalda ara-sıra Rusiyanın ictimai-siyasi həyatını əks etdirən materiallar da verilmişdir. Belə mövzulardan biri də «Rusiyaya ittihaz» adlı şerdir. Şair göstərir ki, ardı-arası kəsilməyən tətillər, inqilabı çevrilişlər, siyasi çaxnaşmalar Rusiyanı bərhad hala salıb. Xüsusən 1917-ci il oktyabr inqilabı Rusiyanın vəziyyətini iqtisadi cəhətdən daha da ağırlaşdırırdı. Onun yenidən abad eləmək müşkül məsələ olduğunu şair açıq-aydın söyləyirdi:

Öylə viranədir ki, Rusiya abad olmaz,
Onu abad edən ələmdə bir ustad olmaz,
Qarnını yırgamaqla vətən azad olmaz,
Öylə viranədir ki, əsla daha abad olmaz.

«Şeypur»da daha çox erməni-müsəlman məsələsi ilə bağlı yazılar diqqəti cəlb edir. Təqdirəlayiqdir ki, jurnal bu məsələ ilə bağlı bütün məlumatları oxuculara doğru və dürüst çatdırırdı.

1918-ci il mart hadisəsi ilə bağlı çap edilən məqalələrin əksəriyyətində haqlı olaraq Azərbaycan xalqının laqeyidliyi, unutkanlığı tənqid edilirdi. Məsələn, «Barışrlar» sərlövhəli felyetonunun müəllifi Ö.Faiq heç də azərbaycanlılarla ermənilərin barışmasının əleyhinə deyildi. Amma erməni xislətinin iç üzünə bələd olan müəllif sabahkı zərbəyə hazır olmağı tələb edərək yazır: «...Bizdə bir misal var ki, barışsın barış. Amma, çomağı əldən yerə qoyma».

Əslində bu bəlanın kökü 20-ci yüzillikdən də çox-çox dərinlərə rişələnilib. Bu haqda prof. Sirməmməd Hüseynov

yazır: «...1876-1877-ci illərdə balkanlarda rus-türk müharibəsindən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışan çarizmə və qərb müstəmləkəçi dövlətlərinə «xidmət» göstərən erməni tacir və zadəganları, onlara havadarlıq edənlər «şərq məsələsi» deyilən məsələyə bir «erməni məsələsi» də çalamağa başladılar».

Bəli, bu «erməni məsələsi» də unutqanlıqımız nəticəsində acı bağırsağ kimi uzanmağa başladı. Və nəticədə 1905-1906, 1918-1920, 1945-1949 və 1988-1989-cu illərdən üzübəri soyqırma düçar olmuşuq. Sadaladığımız bu hadisələr XX əsrin əvvəlində də tüğyan edib, sonunda da. Hadisələrdə bir dəyişiklik varmı?! Əsla yox!!! İllər keçməsinə baxmayaraq, hadisələrin oxşar cəhətləri bizlərə nə deyir?! Bu eynilik bizləri niyə qəflət yuxusundan oyatmır? Dahi Sabir demiş: «Dindirir əsr bizi, dinməyirik». Niyə? Nə üçün?! Axı əsrin əvvəlində qurduğumuz və cəryan edən hadisələrlə, əsrin sonundakı dövlətimiz və hadisələr arasındakı oxşarlıqlar müəyyən dərəcədə bir-birini tamamlayır.

Əsrin əvvəlində də ermənilər bütün Zaqafqaziyaya hakim olmaq iddiasında idi, indi də. Bu haqda isə 90 il öncə «Şeypur» yazırdı: «Doğrudan həya bir yaxşı şeydir. İnsan ki, həyasız oldu heç nə... Bu həyasızlardan biri də Ermənistan hökumətinin baş komandanı Andranik kirvədir ki, yenə Qarabağda baş qaldırıb qan-qan deyir. Görəsən bu Ermənistan hökuməti nə istiyor?»

Bu hökumət deyir ki, Qafqaziyada Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistan olmalıdır. Qafqaziyanın hamısı ya gərək Ermənistan olsun, ya da Ermənistana tabe kimi bir şey olsun.

Tiflisdə çıxan «Qafqaziya» qəzetəsi də əsəbləşib onlara belə cavab yazıyor ki: «Sənin başın üçün elə belədir».

Zaman keçir. Amma, Ermənistanın acgözlük xisləti keçməyir. Əksinə bir az da quduzlaşıb.

Ona görə də bu gün Gürcüstan hökuməti də Ermənistana qarşı mübarizədə Azərbaycan hökumətinə kömək etməlidir.

Əslində 1997-1998-ci və sonrakı illərdə Rusiya tərəfindən Ermənistanla verilən küllü-miqdarda silahın verilməsi yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütövlükdə Zaqafqaziya üçün təhlükə deməkdir. Bu, təhlükəni bir dəfəlik məhv etmək üçün bütün Zaqafqaziya xalqları Ermənistanla qarşı ayağa qalxmalıdır.

İndi olduğu kimi, əsrin əvvəlində də tüğyan edən bu milli məsələ problemi cümhuriyyətimizi, onun öndərlərini çox narahat edib. Gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məsələni sülh yolu ilə həll etmək üçün dəfələrlə konfranslar, danışıqlar təşkil ediblər. Belə konfranslardan biri də Qarabağda vəziyyətin yerindən daha da ağırlaşdığı bir vaxtda 1918-ci ilin dekabrında Tiflis şəhərində keçirilib. Bu haqda yenə də «Şeypur» yazır: «Azərbaycan, Gücstan və Ermənistan hökumətləri öz aralarında olan mübahisəli məsələləri həll etməkdən ötrü neçə ay bundan öncə Tiflis şəhərində bir konfrans verdi. Konfransa Azərbaycan və Gürcüstan hökumətindən nümayəndələr gəldilər. Ermənistan hökumətindən nümayəndələr gəlmədilər».

Yenə də oxşarlıq. Ermənistan hökuməti heç vaxt məşvərətə-məsləhətə gəlməyib. Çünki, Ermənistan hökuməti elə məşvərətsiz-məsləhətsiz bilir ki, onun tutduğu mövqe haqsızdır. Amma, acgözlük hissi onu bu yoldan çəkəndirə bilmir ki, bilir...

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, erməni-müsəlman məsələsinin kəskinləşməsində, bolşevik partiyasının mühüm rolu olmuşdur.

«Şeypur» imzası ilə verilən «Siyasət» adlı felyotonda bu məsələ sadə və açıq bir dillə oxucuya açıqlanır: «Qəzətlər yazıyor» ki, general Tomson Andranikə yenə bir teleqram vurub xahiş ediyor ki: «mən bolşevik olmuşam. Bolşevik də gərək adam qırsır. Mən də müsəlmanları qırıram».

Bəzi qonşu dövlətlər, o cümlədən Ermənistan heç vaxt Azərbaycanın müstəqilliyini istəmiş. Və heç vaxt da bu fikirlərini gizlətməyiblər. Buna görə də həmişə onu öz

daxilindən parçalamağa, iqtisadi böhrana məruz qoymağa səy göstəriblər.

1918-ci ildə yenidən bərqərar olmuş müstəqilliyimizi məhv etmək üçün ermənilər yerli bolşeviklərin köməyi ilə Azərbaycanda ardı-arası kəsilməyən tətillər, siyasi nümayişlər, silahlı toqquşmalar, erməni-müsəlman qırğını təşkil etdilər. İqtisadi cəhətdən zəif olan AXC-ə bu tətillər, silahlı mübarizələr böyük zərbələr vururdu.

«Təəsübkeş» imzası ilə verilən «Tətil» satirik şeri bunu belə açıqlayırdı:

Biz müsəlman fəhləsini axmaq bilirdik hər zaman,
Aldanan, boş-boş sözə sarsaq bilirdik hər zaman,
Ar-namusu satan alçaq bilirdik hər zaman,
Amma, bu dəfə pula namusunu onlar satmadı,
Heyif, bu dəfə tətil baş tutmadı,
Bu oyunda Mirzəyanlar, Balayanlar udmadı.

Bu işdə gücsüzlüyünü anlayan ermənilər məsələyə həmişə Rusiyanın kölgəsində daldalanmağa, ona yarımağa üstünlük veriblər. «Erməni sosialistləri» başlıqlı yazı buna misal ola bilər: «Biz «Vahid Rusiya (?) tərəfdarıyıq. Biz Rusiya ittifaqının sinəsinə xəncər soxan millətçi Gürcülər və Türklərin əleyhinə protest edirik. Onlar qədim Rusiya əleyhinə çıxmışlar. Halbuki, qədimdə nə Gürcüstan, nə də Azərbaycan var idi. Bu yerlərin müstəqil olmalarına razı olmamağımız».

Burada bir balaca haşiyəyə çıxmaq. İstər XX əsrin əvvəllərində, istərsə də sonunda fərqi yoxdur. Azərbaycan xalqı nə vaxt müstəqilliyini tələb edərsə, həmin an başından vurulub. Rusiya nəyin bahasına olursa-olsun, Qafqaz xalqlarının müstəqilliyini, azadlığını qan içində boğmuşdur, milli azadlığımızı, müstəqilliyimizi boğmaq, təbii sərvətlərimizə sahib olmaq üçün Rusiya hələ çox nahaq qanlara bəis olacaqdır.

Başqa satirik jurnallarda olduğu kimi «Şeypur»da da bu yazıların böyük əksəriyyəti gizli imzalar altında verilmişdir. Ümumiyyətlə naməlum, gizli, uydurma imzalar Azərbaycan mətbuatında əsasən XX əsrin əvvəllərində satirik mətbuatda görünməyə başlamışdır. Satirik mətbuatımızın şah əsəri «Molla Nəsrəddin» ilk nömrəsində redaktorun adından başqa heç bir açıq imza verməmişdir.

«Şeypur»da 60-dan çox gizli imza içərisində daha çox işlənən «Supa», «Qaranqulu», «Sərkərdan», «Qarapapaq», «Dərdimənd», «Pumpuşəli» və «Kənarçı pumpuşəli» idi.

«Kənarçı pumpuşəli» və «Pumpuşəli» imzaları altında verilən yazılar oxunaqlığı ilə diqqəti daha çox cəlb etdi. Ona görə də bu imza haqqında bir az geniş danışmaq yerinə düşərdi. İmza jurnalın nəşri Səməd Mənsura məxsusdur. Onun «Tuti»də, «Məzəli»də, «Babayı-Əmr»də və başqa satirik məcmuələrdə çap olunan yazılarını «Şeypur»dakı yazılarla müqayisə etdikdə, dil-üslub və yazı tərzinin bir-birinə oxşarlığının şahidi oluruq. Məsələn, Səməd Mənsurun «Pumpuşəli» imzası ilə «Tuti»də Sabirin «Satiram» şerinə yazdığı bənzətmədən:

Tuti çünki işimiz düşdü belə,
Sən də bu işdə bir az qıl əcələ,
Yaz bu elanımızı bildir elə.
Neçə illər çalışıb yığdıq ələ,
İndi mən onları tək-tək satiram,
Gəl-gəl ay müştəri, məslək satiram.

S.Mənsur ictimai qurluşa, bolşeviklərin dinə mənfi münasibətini açıq-aşkar mövqeyini heç vaxt gizlətməmişdir.

Dinə münasibətini isə aşkarlıqla öz yaradıcılığında bəyan edirdi. Xalqını düşdüyü bu fəlakətdən xilas etmək üçün Allahı köməyə və islamı birliyə çağırırdı:

Yarəb, öz lütfünü kəsmə millətdən,
Lütf dıl qurtaraq cəngi zillətdən,
Möhlük bir yangından saxla islamı,
Etmə bizi məhrum feyzi-rəhmətdən.

S.Mənsur bu qəbildən olan şerlərinin çoxunu Allaha xitabən yazıb. O, üzünü yaradana, Ulu Tanrıya tutaraq ondan millətini ağ günə çıxarmaqda kömək diləyib.

Göylərə üz tutan şair Allahdan xalqı üçün xoş güzəranı diləməklə yanaşı onun pis əməllərini də bağışlamasını dua edib. Onun bu tipli şerlərində təsvirlə təhkiyənin birləşməsi də özünü birüzə verir. Tanrısına inanan şair sabaha inamla yaşayırdı: Və «İnşallah» adlı şerində bu inamı açıq-aydın bürüzə verir:

Millətin xoş günü axır gələr inşallah,
Biz də bir gün olarız bəxtiyar inşallah.

S.Mənsur ən böyük problemləri belə sadə el gülüşünün güzgüsündə əks etdirməyi bacaran şairdir. Şerlərində satira ilə yumorun, ciddiliklə, zarafatın vəhdəti mühüm yer tutur.

«Şeüpur»un ilk sayı Səməd Mənsurun «Pumpuşəli» imzası ilə «Qaçmaq günüdür» satirik şeri ilə açılır. Gənc cümhuriyyətimizin gələbəsi münasibəti ilə şair üzünü Azərbaycana talançılıq niyyəti ilə gələn və onun sərvətlərinə göz dikən xarici dövlətlərin nümayəndələrinə üz tutub: «Qaçmaq günüdür, ingilis qaç. Artıq bu məmləkətin sahibi var. Əl çəkin bu məmləkətdən» – deyərək şair haqq səsinə qaldırdı.

Jurnalda silsilə şəklində verilən «Ziyahılar» adlı publisistik məqalə də «Kənarçipumpuşəli» imzası ilə S.Mənsura məxsusdur. Bu publisistik yazıda müəllif müxtəlif məsləkli ziyahıların real həyatı düşüncələrini əks etdirirdi. O, köhnəpərəst, mühafizəkar ziyahıların fikirlərini tənqid edir və bütün varlığı ilə elinə-obasına, dilinə, mədəniyyətinə bağlı

olan mütərəqqi ziyahları alqışlıyırdı. Millətə nicat yolu göstərən mütərəqqi ideyalar lazımdır, deyən müəllif xalqın ziyahılarını vətənin sabahkı taleyini düşünməyə, əqidə birliyinə səsləyirdi. Onun fikrincə, Azərbaycanda Avropa təhsili almış istedadlı və bacarıqlı ziyahılar var. Sadəcə olaraq onlar məslək və əqidəcə birləşməli və milli-azadlıq ideyalarını həyata keçirməkdə birgə mübarizə aparmalıdılar.

S.Mənsur istər şerlərində, istərsə də publisistik yazılarında ciddi satira və yumoru seçmiş və beləliklə də, satirik ədəbiyyatın yaradıcılarından biri kimi tanınmışdır.

«Şeypur»da bir çox məsələlərlə yanaşı iqtisadi, məişət mövzularına da müraciət edilmişdir. «Hacı leyələk», «Dərdi mənd», «Supə», «Qarınqulu», «Qoca kişi» imzaları ilə dərc edilən felyetonlarda bu məsələlərdən bəhz edilir.

İdeya-siyasi istiqamət etibarilə demokratik ruhlu «Şeypur» çox qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, mətbuat aləmində, Azərbaycan satirik jurnalistikasının inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

«Şeypur» bağlandıqdan üç ay sonra eynilə onun yolunu davam etdirən «Zənbur» adlı satirik jurnal nəşrə başladı.

Əvvəlcədən maraqlı bir faktı qeyd edək ki, 20-ci əsrin ilk iki onilliyində «Zənbur» adlı iki satirik jurnal çap olunub. Bunlardan biri 1909-1910-cu illərdə doktor Əbdülxalq Axundovun nəşirliyi ilə 70 nömrəsi nəşr olunan «Zənbur»dur ki, onun haqqında çox deyilib, çox yazılıb. İkinci isə 1919-cu ildə çıxan «Zənbur»dur.

Bu barədə jurnalistikaya dair tədqiqatlar da, demək olar ki, bəhs edilmir.

«Zənbur»un ilk nömrəsi 1919-cu il aprelin 9-da sonuncu 24-cü nömrəsi isə noyabrın 8-də nəşr olunmuşdur.

«Azərbaycan dövrü mətbuatı» kitabında jurnalın nəşr tarixi bir il geri çəkilərək, yanlış olaraq «1918-ci il» kimi göstərilmişdir. İdarə heyəti buraxan jurnal «Türk nəşriyyat cəmiyyəti» tərəfindən nəşr edilirdi. Redaksiya bu ünvanda

yerləşib «Bakı, Voronovski küçədə, «İran» mətəəsində «Zənbur» idarəxanası».

«Zənbur» hər nömrəsində qeyd etməyinə baxmayaraq ki, «məcmuəmiz hər cümə günü işıq üzü görür» əslində isə jurnalın son üç 22, 23, 24-cü nömrələri hər həftə yox, ayda bir dəfə çıxmışdır. Jurnal bunun səbəbini oxucularına bildirməmişdir. Amma belə qənaətə gəlmək olar ki, «Şeypur» kimi «Zənbur»da maliyyə çətinliyi üzündən bağlanmışdır. Çünki, jurnalın 1-ci nömrəsindən 21-ci nömrəsinə kimi qiyməti 3 man. 50 qəpik olmuşdur. 22, 23, 24-cü nömrəli isə 5 manat olub. Forma və tərtibatca «Molla Nəsrəddin»ə oxşayan jurnal 8 səhifədən ibarətdir. 1, 4, 5, 8-ci səhifələrdə karikaturalar; 2, 3, 6, 7-ci səhifələrdə isə mətnlər verilib.

«Zənbur» öz ideya-siyasi istiqaməti ilə «Molla Nəsrəddin»ə sadıq qalıb və «Şeypur»a bənzəyirdi. «Zənbur» ilk nömrəsindən sonuncu nömrəsinə kimi milli-azadlıq ideyalarının yayılmasına köhnəliyə, meşanlığa qarşı səylə mübarizə aparmışdır. O, müxtəlif janrlardan satirik felyeton satirik şer, bilməli xəbər və karikaturadan istifadə etmişdir. İdeya etibarilə milli, demokratik məzmunu malik olan bu karikaturalar həcm etibarilə jurnalın səhifələrində əsas yeri tuturdu. Böyük siyasi və ictimai əhəmiyyəti olan bu rəsmlərin çoxu Əzim Əzimzadəyə məxsusdur. Qüdrətli fırça ustası «Zənbur»a kimi, «Molla Nəsrəddin», «Bəhlul», «Zənbur», «Tuti», «Məzəli» və bir çox satirik jurnallarda artıq, püxtələşmiş bir rəssam kimi çıxış edirdi. Burada onun 70-dən çox karikaturası dərc olunub.

Maraqlı bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, başqa mətbuat orqanlarında «Əzim», «Ə-v», «Çujoy», «Neop», «Aslan», «Avropalı rəssam» imzaları ilə çıxış edən rəssam niyəsə «Zənbur»da yalnız açıq «Ə.Əzimzadə» imzası ilə çıxış etmişdir. Daha çox diqqəti cəlb edən bu karikaturalar həm Azərbaycan xalqın həyatını, onun üzləşdiyi problemləri, həm də beynəlxalq hadisələri məharətlə əks etdirirdi. Bu bəlkə də

onunla bağlı idi ki həmin vaxt Azərbaycanın siyasi həyatın çox təlatümlü bir dövrü idi.

«Zənburu»un karikaturaya müraciət etməsi təsadufi deyildir. «Oxucunun səviyyəsinin hələ aşağı olduğu bir zamanda karikatura ən təsirli vasitə hesab olunurdu».

Ümumiyyətlə, «Zənbur»da verilən şəkil və yazıların çoxu günün ən aktual mövzularından olub, müəyyən tarixi hadisələrlə sıx bağlı idi. Öz dövrünün mənfi, müsbət hallarını açıq-aydın göstərən «Zənbur» ilk nömrəsindən çox aktual və əhəmiyyətli mövzulara müraciət etmişdir.

Başda Rusiya olmaqla bir neçə xarici dövlətin Azərbaycanın təbii sərvətlərinə gözdikdiyini, onu öz aralarında bölüşdürmək niyyətini jurnal hələ o zaman oxucuya açıq-aydın bildirirdi.

Birinci nömrənin üz qabığında verilən «Azərbaycanın dostları» adlı karikatura da bu mövzuya həsr edilmişdir. Karikatura çox mənalı və düşündürücüdür. Karikaturada müdrək bir qoca kişi təsvir edilib. Və hər tərəfdən yırtıcı heyvanlar ona hücumə keçib».

Əlbəttə, müdrək qoca Azərbaycan deməkdir. Özlərini dost kimi qələmə verənlər isə xarici dövlətdir ki, Azərbaycanın təbii sərvətlərinə sahib olmaq üçün onu yırtıcı heyvan kimi çapıb talamağa hazırdılar.

Bu karikaturanın əhəmiyyəti ondadır ki, aktuallığını itirməyib və 96 il əvvəl çəkilməyinə baxmayaraq bu günki hadisələrə həmahəngdir.

Ümumiyyətlə, bu mövzu rəsamin yaradıcılığında özünü daha qabarıq büruzə verir. Həmin rəsmlərdən biri də jurnalın 14-cü nömrəsində məharətlə işlənmiş «Azərbaycan» adlı karikaturadır. Dərin siyasi bir məna kəsb edən bu şəkildə sağlam, canlı bir inək təsvir edilib və üstünə «Azərbaycan» yazılıb. Bu inəyi sağmaq üçün xarici dövlətlərin nümayəndələri əllərində vedrə növbəyə düzülənlər, biri isə oturub sağır. Vedrəsi dolmağına baxmayaraq, durmaq bilmir.

Növbədə dayananlardan biri deyir: «Ağayı ingilis cəlb ol. İndi Növbə mənimdir».

3 avqust tarixli 21-ci nömrəsində isə şəklın davamı olaraq yenə bir inək təsvir edilib. Lakin bu inək sağılmaqdan bir dəri, bir sümük qalib bu dəfə inək qəzəbli halda onu sağanı və növbədə duranları təpikləməyə başlayır.

Rəssam bununla bir gün xalqın səbr kasasının dolacağına və xarici düşmənlərinə layiq zərbə vuracağına işarə edir.

«Zənbur» hər nömrəsində bu mövzuya müraciət edib. Xarici dövlətlərin Azərbaycanı talamaq, onun sərvətlərinə sahib olmaq niyyətini daha qabarıq verməyə çalışırdı.

Bakı nefti əsrlərlə bir çox dövlətin xüsusən Şimal qonşularımızın maraq mərkəzində olmuş və olacaqdır. Əslində burada elə bir yenilik yoxdur. Bakı neftinə sahib olmaq üçün şimal qonşularımız əsrin əvvəllərində də hər cür vasitələrə əl atıb.

«Zənbur»da verilən digər bir karikatura buna bir daha sübütdür.

Quduzlaşmış canavar şəkildə təsvir edilmiş Denkinin karikaturasının altında bu sözlər yazılmışdır: «Azərbaycandan heç zad istəmirəm. Bircə Bakı nefti mənim olsun».

Bu karikaturaya baxarkən «İstiqlal» qəzetinin 5 fevral 1920-ci il tarixli nömrəsində dərc edilmiş N.Nərimanovun məqaləsi yadıma düşdü. Müəllif açıq-aydın yazırdı: «Rusiya zəhmətkeşləri Bakıda, Bakının neftindən əl çəkməzlər, çünki səfil qalıyorlar. Onların səfalətini rəf (aradan qaldırmaq) edə bilmək üçün nefti içəcək deyiliz, doşab əvəzinə, kəndlərinə satırız. Fəqət Bakı bizdə olmazsa, Azərbaycan təşkil etməz. İstiqlalımız ölür. Moskvadan ruslar köçə bilmədiyi kimi, Bakıdan da Türklər köçə birməzlər».

27 tmuz tarixli 16-cı nömrəsində maraqlı bir karikatura verilmişdir. Karikaturada Lenin ayaq üstə təsir edilib. Aşağıda isə Zaqafqaziya millətlərinin nümayəndələri oturub və əllərində respublikalarının açarları. Lenin mülayim bir

görməkdə: «Qocalar veriniz, dayı saxlasın» deyə açarları onların əlindən alır».

Ə.Əzimzadə bu tipli karikaturalarında Azərbaycanda və bütöv Zaqafkaziya milli azadlıq hərəkatını boğmaq, onun milli-müstəqilliyini məhv etmək və təbii sərvətlərinə sahib olmaq üçün mənliliyini itirənləri ifşa edirdi.

«Atalar sözləri» sərlövhəli felyetonda da Azərbaycanın sərvətlərini talıyanlar qamçılarırdı:

«Qonağın qonaqdan acığı gələr, ev yiyəsinin hər ikisindən. Mənim zənnimcə, bu sözlərin axırı düzdür. Amma əvvəli düzə oxşamır. Çünki, bu saat müftəxor çoxdur və ev yiyəsinin malını yeməkdə adamlar bir-birinə yoldaş axtarırlar. Bu axır vaxtda bir neçə çağırılmamış qonağımız gəlmiş idilər. Və yeyib içdikdən sonra bu zalım uşaqları bir həyasızlıq ediblər ki, ev yiyəsi lap özünü çaşdırıb».

Bu o vaxt idi ki, ingilislər Bakını işğal etdikləri zaman, Bakı dövlət bankını tamamilə talamışdılar. Bu haqda «Azərbaycan» qəzeti belə xəbər verirdi: «İngilis komandanlığı Azərbaycan hökumətinə 213 milyon manat pul borcludur. Hökumət bu pulların və Bakı dövlət bangından aparılmış bəzi qiymətli əşyaların qaytarılmasını ingilislərdən xahiş etdi. İngilislər isə bildirdilər ki, qiymətli əşyalar ancaq o vaxt qaytarıla bilər ki, Azərbaycan Rusiyanın müharibədən əvvəlki borclarının bir hissəsi üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürsün».

Azərbaycan öz pullarını geri ala bilmədiyi üçün xəzinənin vəziyyəti daha da çətinləşdi, öz gözündə qılı görməyib, özgə gözündə tir axtaran bu ingilis komandanlığı həmin vaxtlarda Bakıda bir əmr də verdi: Bu haqda satirik «Şeypur» jurnalı yazırdı: «Neçə gün bundan qabaq Bakı ingilis baş komandanlığı bir əmrnamə nəşr etdirdi. Onlar Bakı əhlinə müraciət ediyor ki, «Türklər az bir zaman ərzində Bakını işğal edib. Gedərkən şəhəri talamışlar, əhalinin əmlakını aparmışlar. Ona görə də camaata elan edirik ki, hər kimin nə qədər malını aparmışlarsa 3 gün ərzində komandanlığımıza məlumat etsin».

Atalar belə yerdə deyib: «Oğru elə bağırdı ki, doğrunun bağı partladı».

Həmin illər xarici dövlətlərin talançılıq siyasətini milli mətbuatımız həmişə pisləyib və buna qarşı mübarizə aparıb. İnkişaf etmiş Avropa dövlətləri nəyin bahasına olursa-olsun, Yaxın Şərqlərdə milli azadlıq hərəkatını boğmaq və bu ölkələri öz əsarəti altında saxlamağa çalışırdılar. Xüsusən də Azərbaycanı. Çünki Azərbaycanın təbii sərvətləri əsasən Bakı nefti onların həmişə maraq dairəsində olmuşdur.

«Gəlir» adlı satirik şerddə də jurnal onların Azərbaycana nə niyyətə gəlməsini oxucusuna açıq-aydın deyirdi:

Qəzet yazır; Qafqaziyaya,
Şimdi İtalyan gəlir.
Olmağa bu ölkədə
Hakim və sultan gəlir.

Bu səpgidə olan yazılarla jurnal xalqın milli şüurunu oyatmağa səy göstərir və onu vətənin sərvətinə sahib olmağa səsləyirdi.

Ölkənin vəziyyətini çətinləşdirmək, ona hərbi, siyasi, iqtisadi zərbələr vurmaq yolu ilə gənc cümhuriyyətimizi gözdən salmaq istəyən bolşevik partiyasını «Zənbur» satira atəsinə tuturdu.

Jurnal «Vəzirlərə tövsiyyə» başlıqlı satirik məqalədə yazır: «Rusiya kommunist dəstəsini məbadə incidəsiniz. Qoyun o kommunistlərin mərkəzi komitəsi Bakıda yaşasın, rüsxət verin camaatı rusiya şura hökumətinə tərəf çəksin. İzin verin Azərbaycan əleyhinə yalan sözlərlə dolu rus və türk dilində proqramlar yapmağa camaatın gəlbini sındırmaq həvəsindən salsınlar».

Müəllif istehza ilə yazdığı bu cümlərdə Rus kommunistlərinin Azərbaycandakı fəaliyyətinə nifrətini bildirirdi. Daima qonşu xalqları zülüm və istismar gücü ilə özünə tabe edən Rusiyanın bu gününü «Zənbur» sanki

görürdü. «Denikinə tövsiyyə» adlı satirik şerddə bunu açıqcasına bildirir;

Fikir budur: «Rusiyanı abad edəsən sən,
Xalis Rusun qəlbini şad edəsən sən,
Dünyada bədxah iş ilə ad edəsən sən,
Əfsus ağacan puç olacaq bu məmləkətin qaç».

İnqilablar, ixişaşlar yolu ilə xarabaxanaya çevrilən Rusiya ətrafındakı qonşu dövlətləri də bu yola sürükləyirdi. Jurnalın 12-ci nömrəsindəki «Biri vardı, biri yoxdu» sərlövhəli felyeton da bu mövzuya aiddir. Felyetonda belə təsvir edilir ki, guya Rusiya olmasaydı, nəinki Azərbaycan, hətta bütün Zaqafqaziya ölkələri məhv olardı. Onların inkişafı üçün Rusiya əvəzolunmaz bir varlıqdır.

1919-cu ildə Parisdə keçirilən sülh konfransında bir çox dövlətlərlə yanaşı Azərbaycanın nümayəndələri də iştirak edirdi. Jurnal bu mövzuya da bigənə qalmamışdır. «N.N» imzası ilə verilən «Sülh konfransında» adlı karikaturada bir neçə böyük dövlətlərin nümayəndələri təsvir edilmiş və onlar kiçik dövlətləri parçalamaq üçün çarpışır. Ayaq altında yarı əzilmiş dövlətlər isə bu günlərinə də şükür edirlər. Şəkin altında yazılıb: «Yaşasın Vilson, nə yaxşı ki, 14-cü maddəni meydana qoydu, yoxsa xırda millətlər ayaq altında gedərdik».

Jurnalda siyasi mənə kəsb edən rəsmlərlə, yanaşı Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, ədət-ənənəsinə yad olan qumarbazlıq, əyyaşlıq kimi mürdər sifətlərdə işə olunurdu.

«Kəndlilər ittifaqı», «Kazinoda», «Bakıda xəfiyyə polisində», başlıqlı rəsmlərdə mənəvi əxlaqsızlıq işə edilir.

«Zənbur»la əlaqə saxlayan mollanəsrəddinçilərdən biri də jurnalda «Dərdimənd» imzası ilə çıxış edən Ömər Faiq Nemanzadə idi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, «Zənbur»da 70-ə yaxın verilmiş gizli imzalar arasında daha çox diqqəti cəlb

edən «Dərdimənd», «Sərkərdan», «Göz qulaq», «Boynu yugun», «Peşmançı», «Sarsaqulubəy» oldu.

«Dərdimənd» imzası ilə yazan Ö. Faiq bu imza ilə öncə «Molla Nəsrəddin»də, daha sonra isə «Şeypur» və «Zənbur» satirik jurnallarında çıxış etmişdir. Müəllif «Şeypur»a nisbətən «Zənbur»la daha sıx əlaqə saxlamışdır.

Yeri gəlmişkən bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, «Dərdi mənd» imzası ilə Mirzə Cəlil və Kərimbəy İsmayılov da «Molla Nəsrəddin»də yazıb-yaradıb.

«Dərdimənd» imzası ilə «Şeypur» və «Zənbur»da verilən yazıların Ö.Faiqə məxsus olduğunu dəqiqləşdirmək üçün müəllifin başqa mətbu orqanlarında çap edilən yazıları ilə tanış olmaq kifayətdir.

İfadə tərz, dili və üslubu, yumoristikliyi ilə seçilən bu yazılarda bir yaxınlıq hiss olunur, müəllif hansı müvzuya müraciyyət edibse, orada onun özünəməxsus istedadı, sənətkarlığı üzə çıxır. Bu mövzular dil və üslub baxımından bir-birinə nə qədər yaxındırsa, bir o qədər də fərqli və orjinaldır. Döğmə ana dilində, sadə, səmimi, aydın, axıcı bir dillə qələmə alınan bu materiallar istedadlı qələm sahibinə məxsus olduğunu sübut edirdi. Və bütün bunlardan sonra «Dərdimənd» imzasının (istər «Şeypur»da, istərsə də «Zənbur»da) görkəmli molla-nəsrəddinçi Ö.F.Nemanzadəyə məxsus olduğunu demək olar. İstedadlı publisist «Doşabüddövlə», «Əqrəbüldövlə», «Molla Qulu», «Mömin», «Naməyus», «Şeytanbazar cüməsi» imzaları ilə də yazıb yaratmışdır. Lakin daha çox «Dəli», «Vizvja», «Ümidvar», «Lağlağ», «Dərdimənd» və «Heyrani» kimi gizli imzalardan istifadə etmişdir.

«Dərdimənd» imzası ilə ilk dəfə «Molla Nəsrəddin»də qadın azadlığına həsr edilmiş felyetonlarla çıxış etmişdir. Həmçinin bu imzası ilə «Zövci-axər» və «Hicab məsələsi» başlıqları ilə məqalələr yazıb, qadın azadlığını tələb etdiyimdən ötrü Tiflisin axundları 1907-ci ildə ağzına qədər

dolu Şah Abbas Məscidində şəriət-məhkəmə çağırılıb məni mühakimə etmək istədilər».

Ömər Faiqə məxsus «Dərdimənd» imzası ilə kiçik də olsa bir iradi qeyd etmək yerinə düşər.

«Molla Nəsrəddin» və molla-nəsrəddinçilər adlı kitabda imza əvvəl «Dərdmənd» (bax, səh. 253) sonra isə «dərdimənd» (bax, səh. 259) verilmişdir.

İmzanın «Dərmənd» və yaxud «Dərdimənd» olduğunu dəqiqləşdirmək məqsədilə bu imza ilə çıxan bütün materiaaların imzalarını bir daha diqqətlə gözdən keçirdik. Heç bir mənbədə «Dərdmən» və yaxud «Dərd mənd» ilə rastlaşmadıq. İmza «Dərdimənd»dir.

Ö.Faiq mətbuvtada mövqeyini dəyimsəməyən bir publisist olub. Onun publisistikasında qadın azadlığı, milli məsələ, mədəni-maarif və ana dili mövzuları geniş yer tutur. Erməni-müsəlman məsələsində isə o daha cəsarətli və kəskin mövqe tutur və burada Rusiyanın qızırdırıcı siyasətini pisləyirdi: «Bizim aramızda bir qism adamlar var ki, hər bir boş sözə qoşub zurnasını çala-çala gəzir və çamaatı dəng edir ki, nə var, nə var Qarabağda Azərbaycan qulluğunda olan Rus nümayəndəliyi ermənilərə canbaşla qulluq ediyor. Heç sözdümü ha. Balam bu həmişə belə olub da. İt-itin ayağını basmaz ki».

Və yaxud müəllifin «Zənbur» jurnalının 9 aprel 1919-cu il tarixli, birinci nömrəsindəki «Nə yazım» felyetonundan «əgər yazsam ki, İravan mahalında müsəlman kəndlərini ermənilər qarət edib, yandırılıb, ərəkəklərini öldürüb, örvətlərini də özləri üçün aparılıb. Deyəcəksiniz, bu köhnə əhvalatdır. Yazsam ki, Bakıda müsəlmanlar erməni qızlarını özlərinə övrət edir. Yenə deyəcəksiniz, bu da köhnə əhvalatdır».

Bu sətirlər az qala bir əsir bundan əvvəl yazılıb. Amma uzun illər keçməsinə baxmayaraq, nə erməni çirkin əməllərindən, nə də müsəlman, «məndən çıxdı, qardaşıma dəydi» prinsiplərən əl götürür.

Bu gündə ermənilər müsəlman kəndlərini qarət edirlər. Bu gün də erməni qızları məmləkətimizdə kef edirlər.

Uzun illər ağrısını çəkdiyimiz, sağalmaz bir bəlaya çevrilən Qarabağ problemini də Rusiya hökuməti yaratmayıbmı? Əsrin əvvəllərində də, bu gün də erməniləri silahlandırın, aranı qızıışdırın rusiya deyilmi?! Bunu sübut etmək üçün isə istənilən qədər tarixi faktlar var. Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Türklüyünün bütövlüyünə əsas zərbə I Pyotrun gələcək nəsilərinə ünvanlandığı bədnam «vəsiyyətnamə»sindən başlayır. Belə ki, Türkiyə və İran «zəbt və işğal etmək» barədəki təkidlərinə diqqətlə əməl edən sonrakı rus hökmdarları öz niyyətini həyata keçirmək üçün ermənilərdə məharətlə istifadə etmişlər.

Hələ əsrin əvvəllərində 1906-cı ilin fevralında Qafqaz canişini Voronsov-Daşkova tapşırırdı ki, ermənilərlə azərbaycanlıların nümayəndəsini çağırıb onların arasında olan münaqişənin səbəbini öyrənsin.

Azərbaycanın nümayəndələri Əhməd bəy Ağayev və Əlimərdan bəy Topçubaşov canişinə bildirdilər, ki «ermənilər zorla bizim torpaqlarımıza sahib olmaq istəyirlər. Buna görə də azərbaycanlılara qarşı qırğına əl atırlar. Hökumətin isə bu laqeyid qalması çox təəccüblüdür. Tələb edirik ki, bu barədə canişinlik ciddi tədbirlər görsün».

Belə olduqda canişinin nümayəndələrə son sözü bu oldu: «Dövlət bu milli münaqişəyə qarışmayacaq, gedin və öz aranızda olan münaqişələri özünüz həll edin!».

Bu cavabı verməklə kifayətlənməyən canişin Vorontsov-Daşkov 1909-cu ildə çar II Nikolaya yazırdı ki: «Ermənilər ən etibarlı rəiyyətlərdəndir. Xristyan olduqları üçün bizə sədaqətlidirler».

Hələ bunlar az imiş kimi 1915-ci ildə Voronsov-Daşkov Qafqaz cəbhəsi komandanlığına yazırdı ki, birləşmə dəstələri yaradılmışdır. Cəbhəyə göndərmək üçün onları silahlandırmaq lazımdır.

Bu əsrin əvvəllərində deyilmiş sözdür. Bəs bu gün?! Hadisələrdə bir dəyişiklik varmı?! Əsla yox! Bu gün də ermənistana küllü-miqdarda silah verən Rusiya deyilmi?

Azərbaycanlıları daimi rüşvətxorluqda, mənəviyyətsizlikdə günahkarlandıran Rusiya haqqında hələ o vaxt gənc rus yazıçısı Qoqol «Müfəttiş» əsərində qanunsuzluğun, ədalətsizliyin, bürokratizmin, birinci növbədə rüşvətxorluğun Rusiyada dərin kök saldığını ifşa edirdi. Həmin vaxt isə Azərbaycan haqqında «Kafkazi kaledar» yazırdı: «Burada yerli sakinlərdən heç kəs, hətta gecələr belə evlərinin qapılarını bağlamır, bu barədə heç düşünməzlər də, qaravul söhbəti, alıb-vermək söhbəti burada yoxdur».

Bütün sadaladıqlarımız həqiqətdir. Həqiqət isə çox zaman bizə məlum və naməlum səbəblərdən söylənilir. Amma nə yaxşı ki, tarix kimin, kim olduğunu gec də olsa, aşkara çıxarır.

...Tarix boyu dünyaya meydan oxuyan türk oğlu türk. Qalx ayağa! Axı sən Atıllanın, Cavanşirin, Babəkin, Böyük Teymurun, İldırım Bəyaizin, Şah İsmayılın, Cavad xanın nəslindənsən...

«Zənbur»da daha tez-tez rast gəldiyimiz ikinci bir imza «Sərkərdan» oldu. Bu imza ilə çıxış edən molla-nəsrəddinçi şair Bayraməli Abbaszadə (Hammal) idi. Şarin «Zənbur»da 18 satirik şeri verilmişdir. O yeni bir satirik məcmuənin nəşrə başlanmasını belə qarşılayırdı:

Heç kimə «Zənbur» əmi gülmə şəbat eləmə,
Dinc otur məsxərə yazmağa adət eləmə.

Sabir satirik məktəbinin yetirməsi olan Hammalın şerlərində, Sabir üslubu hər an hiss olunurdu. Ə.Sabirin məşhur «Millət necə tarac olur olsun, nə işim var» şerinə nəzərə kimi yazdığı 14-cü nömrədəki «Sənə nə» adlı satirik şerində deyilir:

Güclü olsa yenə ölkənin divanı sənə nə,
Millət eyləsə öz qanını qəltan sənə nə,
Malını, var-yoxunu qarət və talən sənə nə,
Olsa da millətin əhvalı pərişan sənə nə?

Şarin 16-cü nömrədəki «Əşhar» adlı satirik şeirində isə rüşvətxorluğa qarşı etiraz dolu üsyan var:

Hər kəs desə rüşvət yemək insana haramdır,
Baxma o deyilənlərə, hamısı gicdir, avamdır,
Rüşvət al utanma bu məqam yaxşı məqamdır,
Heç kəs başa düşmür ki, bu millət hələ xamdır.

Bu mövzu şairin yaradıcılığında daha qabarıq verilmişdir. Çünki Hammalı bu məsələ də daima narahat etmiş «Əşhar» və «Dükançıların tövbəsi» satirik şeirlərində həyat və məişət tərzi bahalıq, rüşvətxorluq iti və kəskin qələmlə tənqid edilmişdir. Onun bu məzmunlu bütün şeirlərində olduğu kimi, burada da başlıca motiv şikayətdir. Eyni ədəbi priyomla bahalıqdan, ticarətdəki haqsızlıqdan bəhs edilir. Hər iki şerddə təsvir forması, şairin müraciət üsulu, fikri ifadə etməkdə əsas ədəbi manerası eynidir.

B.Abbasızadə Sabir kimi, fəqirlərin şairi idi. Ehtiyac, ağır güzəran, həyatı boyu onun yol yoldaşı olmuşdur. Elə Hammal ləqəbini də bununla bağlı götürmüşdür. Ehtiyac onu ömrünün ən gözəl çağlarını qürbətdə, İranda keçirməyə vadar etmişdir. Bütün yaradıcılığı boyu şarin ehtiyacdən və qürbətdən şikayət etməsi də bununla bağlıdır. Şarin bu mövzuda yazdığı şeirlərin formasında da rəngarənglik, əlvanlıq özünü göstərir. Vətən həsrəti ilə yaşayan şair vətənə qayıtdığı zaman yenə ehtiyacla üz-üzə gəlir. Şairin şeirləri ilk növbədə məzmun yeniliyi ilə seçilirdi. Satirik şairin əksər şeirlərində satirası, yumoru, zarafatı ciddiliklə növbələşir. Bu fikir onun «Sənə nə» adlı satirik şeirində aydın göstərilir.

Ümumiyyətlə, Hammalın yaradıcılığında tənqidi tərzi, sözdən istifadə bacarığı diqqəti cəlb edir. Cəmiyyətdəki

hadisələr, şairi düşündürən həyat həqiqətləri maraqlı ədəbi formada əks etdirilir.

«Zənbur» satirik jurnalı ilə bir çox molla-nəsrəddinçi əlaqə saxlayırdı. Onların arasında «Molla Nəsrəddin», «Bəhlul», «Babayı-Əmir» və sairə satirik jurnallardan oxuculara yaxşı tanış olan Əli Nəzmi, Abbas Səhhət də var idi.

«Kəfsiz» imzası ilə Əli Nəzmi, «Sarsaq» imzası ilə Abbas Səhhət çıxış etmişdir. Lakin onlar başqa molla-nəsrəddinçilərə nisbətən «Zənbur»da çox az yazmışlar. A.Səhhət «Sarsaq» imzası ilə cəmi bir dəfə, Ə.Nəzmi isə iki dəfə çıxış etmişdir. A.Səhhətin «Millətlə nə üçün verim öz malımı?» satirik şeri dahi Sabirin «Millət necə olur-olsun, nə işim var» şeirinə bənzətmədir:

Millət üçün bircə qəpik vermərəm,
Oğluma qurban edərəm malımı,
Axmaq adamlar mənə təklif edir,
Əsgər edim oğlumu dildarımı,
Mən vətənə ölsəm, oğul vermərəm,
Millətə etməm bu fəda-karımı.

Hələ «Zənbur»dan əvvəl başqa məcmuələrdə tez-tez çıxış edən Ə.Nəzmi bir satirik şair kimi hər şeydən öncə həqiqətpərəst idi. Yaşayıb-yaratdığı dövrün mövcud ictimai quruluşu, müstəqilliyimizin bərpası ilə bağlı mövzular onun yaradıcılığında əsas yer tuturdu. Onun satirasının əsas məziyyəti sadəlik, aydınlıq və həqiqətpərəstlikdən ibarətdir. 12 avqust tarixli 17-ci nömrəsindəki adsız satirik şeirində oxucusunu milli köklər, öz ana dilinə qayğı ilə yanaşmağa çağıraraq Rus dilinin hökmranlığını qamçılıyır:

Baxdım ətrafa bir şövlə milli-milli,
Gəldi bəyan içimizdən dilə məhzun-məhzun,
Türkcə gəzdim nə qədər «dil», «yazı», «rəsm»,
Rusca gördüm yenə höküm bizə məfbun.

Satirik şair kimi tanınmış Ə.Nəzmi yaradıcılığında da Sabir satirasının motivləri hiss olunur. Bu haqda dahi M.Cəlil yazırdı:

«Aylar illər dolandı və məcmuəmizin ibtidasından ta bu vaxtadək Məşədi Sijimqulu, Kefsiz bizə həmişə yar oldu. Xüsusən Sabirin vəfatından sonra ikinci sabirimiz birincisinin yerini boş qoymadı... O özü cismən qocaldısa da, onun kəlamının lətafəti bir zərrə qədər əksilmədi».

Jurnalın 18-ci nömrəsində Ə.Nəzminin «Kefsiz» imzası ilə verilən «Böhtan» adlı satirik şeri Gəncə İdarə Bələdiyyəsinin yarıtmaqlığını oxucuya çatdırır.

Demə çalışmıyor, can idarə bələdiyyə,
Baxır hanki işlərə candan idarə bələdiyyə,
De aşkara pünhan idarə bələdiyyə,
Yolunda vermələrmə can idarə bələdiyyə.

Hər iki mollaəsrəddinçi şairin şerlərində yüksək bədii sənətkarlıq, zənginlik, yenilik diqqəti cəlb edir. Satirik-yumoristik «Böhtan» və «Millətə nə üçün verim öz malımı» şerlərindəki parçalarda bədii təkrirlər, şerlərə axıcılıq, sadəlik gətirmiş və onlara şirinlik, bədiilik vermişdir. Həmin şerlərin hər birində sözləri ustalıqla yerli-yerində işlətmək diqqəti cəlb edir. Hər iki şairin çıxışı dil və üslubu, kəskin satiraları jurnalın ideya istiqamətində həlledici rol oynayır.

Ə.Nəzminin «Böhtan» satirik şerində tənqid hədəfi Gəncə Bələdiyyə idarəsidir. Şair onların yarıtmaq işini sadə və satirik dildə açıb göstərir.

Xalqın maraqlarından, onun inkişafı üçün yol göstərən hər bir məsələ, problem «Zənbur»un əməkdaşlarının marağına səbəb olurdu. O cümlədən xalqın maarifləndirilməsi, elmin-mədəniyyətin inkişafı da.

Xalq Cümhuriyyətini yaşatmaq və qorumaq üçün respublikanın yüksək elmi kadrlara ehtiyacını duyan jurnal elmdən, təhsildən uzaq düşənləri satira atəşinə tuturdu:

Dərs oxuyanda ürəyim qan idi,
Məktəbə getdikdə pərişan idi,
Məktəb həmişə mənə zindan idi,
Olmaz idim mən orada şadiman.

Jurnalda felyeton, teleqraf xəbərləri poçt qutusu, elan bilməli xəbərlər, sual-cavab, tapmaca, atalar sözü və başqa janrlardan istifadə edilmişdir. Bu janrlar arasında, diqqəti cəlb edənlərdən biri də teleqraf xəbərləridir.

Bu başlıq altında verilən satirik məlumatlar heç də adi teleqram və ya teleqraf xəbəri deyildir. Satirik ədəbiyyatımızda ən çox yayılmış bu janr ölkənin daxili və xarici həyatının müxtəlif cəhətlərini işıqlandırır. «Teleqraf xəbərləri» başlığı altında verilən bu xəbər qısa, məzmunlu və oxunaqlı olurdu:

- Şuşa: «Dövlətlilərin çoxsu uşaqlarını Tiflisə, Bakıya, göndəriblər ki; əsgərliyə düşməsinlər».

- İrəvan: «Ermənistanda kirvələr tökdükləri müsəlman qanından xəcalət çəkib and içiblər ki, bundan sonra müsəlman öldürəndə səy eləsinlər ki, onların qanı tökülməsin».

- İran: «Bundan böylə İran tacirləri öz aralarında iclas qrublar ki, bir cəmiyyət yapsınlar və yüzminlərlə yetimə kömək etsinlər. İnşallah bundan böylə küçələrdə fəqir İranlı balaları görə birməyəcəyik. Allah bəd gözdən saxlasın».

Jurnalın daha çox müraciət etdiyi janrlardan biri də sual-cavabdır. Belə suallar çox hallarda ciddi, cavabları isə satirik olurdu. Bəzən bir neçə sual verilir, cavab isə birdəfəyə verilirdi. Bəzən isə suallara cavab verilmirdi. Çünki cavab sualın məzmununda olurdu.

Sual – «Görəsən dumanın yanındakı küçələr nə üçün təmiz deyil?»

Cavab – «Ona görə ki, bayquş təmizliyi sevməz».

Bəzən də bir suala 2-3 cavab verilirdi. Məsələn: Sual – Burada nə iş var ki, vəzirlər qulluğa görün kimi yeməyə

başlayırlar. Torba dolan kimi, qulluqdan çıxırlar. Görünür ki, divandan qorxurlar.

1 – Cavab; Zəli də tutan kimi sormağa başlayır.

2 – Cavab; Onlara yəqindir ki, divan olmayacaq. Olsa da öz yoldaşları divan edəcək. Onda inşallah it-itin ayağını basmaz.

«Zənbur» və «Şeypur» satirik jurnalları bu janrlardan istifadə edərək xalq istəyini, rəğbətini qazanmışdır. Satiriklər bu yolla xalqın milli-azadlıq hərəkatına təkən vemiş, ictimai eybəcərliklərə qarşı satirik üsullarla mübarizə aparmışlar.

«Zənbur» və «Şeypur» jurnalları ideya-siyasi istiqaməti etibarilə gənc cümhuriyyətimizin ideyalarını təbliğ eməyi qarşısına qoymuş və az müddət olsa da, məqsədlərinə nail olmuşlar. Bu jurnallar məqsəd və məramını heç kəsdən ehtiyat etmədən, məsləkindən dönmədən Azərbaycanın müstəqilliyinə yönəlmişdir.

Yeri gəlmişkən bir faktı qeyd edək ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz hər iki satirik mətbu orqanını xalqa sevdiren bir də onun sadə və səlis dildə yazması idi.

«Şeypur» və «Zənbur» jurnallarının materiallarındakı dilin axıcılığı, düzluluğu, təsvir və ifadə vasitələri, milli kolorit güclüdür. İlk növbədə bu satirik yazılarda Şərq ədəbiyyatı ənənələri milli zəmin hissi duyulur. Bu isə sözsüz ki, hər iki jurnalda yaxından iştirak edən mollaşrad-dinçilərin yüksək sənətkarlıq və ya yaradıcılıq motivləri ilə bağlıdır. Böyük satirik ustamız M.Cəlil ədəbi irsini, məktəbini keçən mollaşrad-dinçilər iştirak etdikləri hər bir mətbu orqanında, o cümlədən «Şeypur» və «Zənbur» satirik jurnallarında da böyük sənətkarlıqla, acı gülüş vasitəsilə, insanları nəsihət yolu ilə ictimai bəlalardan qurtarmağa səsləyirdi. Ümumiyyətlə, jurnalist və publisist sənətkarlığı ilə bağlı olan «Zənbur» və «Şeypur»un materiallarında yazı və deyim tərzində özünəməxsus bir bədii üslub hiss olunur. Sənətkarın varlığa, həqiqətə münasibəti və bu münasibətin fəallıq dərəcəsi onun üslubu ilə müəyyənləşir. Üslubun

yananmasını həyatı zəruriyyət şərtləndirir; bu zərurəti gerçəkləşdirən isə yazıçının öz şəxsiyyətidir.

Bu üslubun məzmununu həyat özü diktə edir. O zamanın şəraiti, ab-havası, hadisələrin kulminasiya nöqtəsinə çatması satirik jurnalların yaranmasına təkən verdi. Satirik ustaları həmin dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, onların zərərli və xeyirli cəhətlərini oxuculara əsasən satirik jurnallar vasitəsilə çatdırdılar. Bu satirik jurnallar sənətkarlıq cəhətdən daim klassiklərdən öyrənməyə cəhd ediblər.

«Şeypur» və «Zənbur» satiranın tələblərinə əməl edərək oxucunu güldürməklə yanaşı onu düşünməyə də vadar edir və ətrafdakı qüsuralara qarşı mübarizəyə sələyirdi.

İstər «Şeypur», istərsə də «Zənbur»un əməkdaşları daha çox Sabir satirik irsindən bəhrələnmişlər. Onun satirik üslubuna uyğun yazılan satirik bənzətmələr, şerlər buna sübutdur. Bu isə göstərir ki, hər iki jurnal mollaşrad-dinçilərlə sıx əlaqədə olmuş və hər an onlardan öyrənməyə çalışmışlar.

Bir sözlə, hər iki jurnal istər forma, istərsə də məzmun, üslub etibarilə bir-birinə çox bənzəyir. Onların hər ikisində milli azadlığa, milli ruha, adət-ənənəyə qarşı prinsiplilik duyulur və xalqı bu müsbət cəhətləri gözləməyə, yaşatmağa çağırış hissi var.

20-ci yüzillikdə Azərbaycan satirik mətbuatının və jurnalistikasının satirik qolunun inkişaf etməsində bu iki jurnalın da özünə məxsus mövqeyi və rolu var.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

Mənbələr:

I. Dövrü mətbuat.

A) qəzetlər.

1. «Azərbaycan» Gəncə-Bakı (1918-1920).
2. «Açıq söz» (Bakı) 1915-1918.
3. «Bəsirət» (Bakı) 1914-1920.
4. «Hüriyyət» (Bakı) 1918.
5. «Zəhmət sədası» (Bakı) 1917-1919.
6. «Azərbaycan fəqarəsi» (Bakı) 1919-1920.
7. «İstiqlal» (Bakı) 1919-1920.
8. «İskra» (Bakı) 1918-1920.

B) Jurnallar.

1. «Molla Nəsrəddin» (Tiflis-Təbriz-Bakı) 1906-1931.
2. «Dəbistan» (Bakı) 1906-1908.
3. «Məktəb» (Bakı) 1911-1920.
4. «Zənbur» (Bakı) 1909-1910.
5. «Tusi» (Bakı) 1915-1917.
6. «Qurtuluş» (Bakı) 1915.
7. «Qurtuluş yolu» (Bakı) 1920.
8. «Əfkari-mütəəllimin» (Gəncə) 1919.
9. «Şeypur» (Bakı) 1918-1919.
10. «Övraqi-nəfisə» (Bakı) 1919.
11. «Zənbur» (Bakı) 1919.

II. Arxiv materialları:

1. AMDA, fond 2, siyahı 22, qovluq 21.
2. AMDA, fond 2, siyahı 22, qovluq 120.
3. ARDA, fond 77, siyahı 1, iş 290.
4. ARDA, fond 77, siyahı 1, iş 39.
5. MDƏİ arxivi, fond 895, siyahı 3, saxlama vahidi 104.

Elmi ədəbiyyat:

1. A.Balayev 1917-1920-ci illər Azərbaycan Milli hərəkatında müxtəlif siyasi partiyaların rolu. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B.1992.
2. Alxan Bayramoğlu. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, 2003.
3. Alxan Bayramoğlu. Qafqaz imdadına çatan türkün könül nəğmələri. Bakı, 2002.
4. Alxan Bayramoğlu. M.Ə.Sabir (Qısa tərcümeyi-hal). Bakı, 2001.
5. Asif Rüstəmli. Tufanlardan keçən ömür. Bakı, 1995.
6. Aytən Qəhrəmanova. Azərbaycan Demokratik respublikasında xalq maarifinin təşkili yolları. Bakı, 2005.
7. N.Axundov. Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920). Bakı, EA, 1965.
8. Bayramoğlu A. Qurd mətnliyi, od təmizliyi və zəka qüdrəti ilə. «Müsavət» jurnalı, 1996, №6, səh.28.
9. N.Axundov. Azərbaycan satirik jurnalları. (1906-1920-ci illər). Bakı, EA. 1968.
10. Ş.Hüseynov «Müstəqilliyimizin çətin yolu». «Biz hara gedirik». AD-nəş. Bakı, 1996.
11. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı. 1990.
12. M.B.Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. B. 1992.
13. M.B.Məmmədzadə «Azərbaycan türk mətbuatı» (Tərtib, ön söz, lüğət və qeydlərin müəllifi Alxan Bayramoğlu) Bakı, 2004.
14. Məmməd Məmmədov. Sabir və mətbuat. Bakı, 1974.
15. Ü.Hacıbəyli. Fitnələr qarşısında. B. 1995.
16. Ş.Vəliyev. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, 1999.
17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, 1998.
18. S.Rüstəмова. Azərbaycanda dövrü mətbuat. (1975-1990). Bakı, 1993.

19. A.Əliyeva «Azərbaycan» qəzetində ədəbiyyat məsələləri. (1918-1920-ci illər). Namizədlik dissertasiyası, B.1992.
20. İslam Ağayev. Əliabbas Müznib. Bakı, 2000.
21. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, 3 cildə, III cild, B.1957; Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, I cild, B. 1967; Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, B. 1988.
22. İ.Axundov. Cari ədəbi proses: mətbuat, publisistika, poeziya, nəşr, dramaturqiya və tənqid. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, B.1998.
23. R.Mirzə «Türkçülüynün babası». B.2000.
24. F.Hüseynov. «Molla Nəsrəddin və Mollanəsrəddinçilər». B. Yazıçı, 1986.
25. N.Zeynalov «Satiranın gücü ilə», ADU-Elmi əsərlərinin «Jurnalistika» seriyası. Bakı. 1959.
26. Ö.Nemanzadə «seçilmiş əsərləri», Bakı, Yazıçı, 1992.
27. C.Məmmədquluzadə, Məşədi Sijimqulu (Kefsiz), «Sijimqulunamə», Azərnəşr, Bakı. 1927.
28. Mehdiyev M.Ə. Azərbaycan mətbuatı tarixinin inkişaf mərhələləri və müasir jurnalistika. Azərbaycan KİV sisteminin aktual problemləri (prof.Ş.Hüseynovun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları). Bakı, 2005, səh.10-16.

1919-1920-ci illərdə Azərbaycanda çap edilən qəzet və jurnalların siyahısı Azərbaycan dilində:

1918-ci il

1. «Azərbaycan» – redaktoru: Ü.Hacıbəyov, C.Hacıbəyov, Ş.Rüstəmbəyov (1919-cu ildə bir müddət müvəqqəti redaktoru: X.İbrahimov). Gəncə, Bakı, 1918-1920. Gəncə-1918 № 1 (VI) -№ 4 (VI). Bakı- 1918 № 1 (IX)- № 75 (31.XII), 1919 № 76 (1.I)- № 358 (31.XII), 1920 № 1. (1.I)- № 85 (28.IV).
2. «Hökumətin əxbəri» – Gəncə, Bakı, 1918-1920.
3. «Azərbaycan soz ve layinfək İran». Baş mühərrir: Q.Əliquluzadə, Bakı, 1918 № 1-13.
4. «Al bayraq»- Redaktoru: Ə.C.Pepinov, Ə.H.Qarayev, H.A.Məhərrəmov, M.Ə.Sadiqov. Tiflis, Bakı, 1918-1919. Tiflis-1918 № 1 (4.II)-№ 7 (27. II), Bakı-1919 № 1 (11.1)- № 15 (28. V).
5. «Açıq söz»- Baş red: M.Ə.Rəsulzadə, M.Ə.Əbdüləziz oğlu, Ü.Hacıbəyov, Orucov qardaşları. Bakı, 1915-1918. 1918 № 643 (1.1)-№ 704 (18. III).
6. «Bakı ətrafı fəhlə, əsgər və matros şurasının əxbəri». Redaksiya heyəti: M.H.Zeynallı, A.Yusifzadə, R.Axundov və b. 1918 № 1-2 (IV)- № 86 (31.VII).
7. «Bəsirət»-Redaktoru: H.J.Qasımov, Bakı 1914-1920, 1918 № 183 (6.1)- № 204 (17. XII). 1919 № 205 (4.1)- № 262 (27. XII). 1920 № 263 (3.1)- № 281 (15.V).
8. «Qardaş Kədəri» – Tiflis, 1918.
9. «El həyatı» – Redaksiya heyəti: N.Nərimanov, S.H.Kazım oğlu, D.Bünyadzadə, Bakı, 1918 № 1 (14.1)- № 4 (13.III).
10. «Əkinçi» – Redaksiya heyəti, Bakı, 1918 № 1 (26. V)- № 7 (20.VI).
11. «Zənbur» – Türk nəşriyyatı cəmiyyəti, Bakı, 1918 № 1-22. 1919- 5 (12.V)-24.

12. «Zəhmət sədası» – Redaktoru: Ə.Qarayev, Bakı, 1917-1919. 1918 № 6 (19.II). 1919 № 1 (29.VIII)- № 42 (30.V).
13. «İstiqlal»- Redaksiya heyəti, Bakı, 1918-1920. 1918 № 1 (4.II)- № 7 (27.III). 1919 № 1 (15.I)- № 28 (18.VIII). 1920 № 1 (18.I)- № 15 (23.IV).
14. «İttihad» – Redaktoru: C.Hacıbəyov, Bakı, 1917-1920. 1918 № 1-49 1919 № 1-46. 1920 № 1-7.
15. «Yeni həyat» – Məsul red: Q.Qarabəyov, Bakı, 1918, 1918 № 1 (27.X)- № 5 (1.XI).
16. «Gələcək» – Mərkəzi müsəlman təşkilatı «Hümmət» sosial-demokratik fəhlə firqəsinin qəzetəsi. Tiflis. 1918-1919; 1918 № 1 (27.VI)- № 21 (30.XI). 1919 № 1 (18.I)- № 12 (14. III).
17. «Gənclər yurdu» – Red: M.B.Məmmədşadə, T.F.Hacışadə, Tiflis, 1918. 1918 № 1 (23.VII)- № 35 (15.XI).
18. «Millət» – Red: H.S.Eyvazov, Simferopol, Bakı, 1917-1919. 1918 № 1 (II)- № 186 (30.X II). 1919 № 1 (15.V III).
19. «Möhtaclara kömək» – Baş red: X.İbrahimov, Bakı, 1918, 1918 № 1 (18.I)- № 4 (7. II).
20. «Müsəlmanlıq» – Red: C.Hacıbəyov, Bakı, 1917, 1919, 1919 № 1 (6. II).
21. «Tartan-partan» – Red: Ə.NQarayev, 1918 № 1. Tiflis.
22. «Türk sözü» – Gəncə, 1918. Red: H.Ağayev.
23. «Həqq sədası» – Red: Ə.Qarayev, Bakı, 1919, 1919 № 1 (8.III).
24. «Hümmət» – Red: N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev, T.Şahbazi. Bakı-1917-1918. 1918 № 25 (1.I)- № 113 (30.VII).
25. «Hürriyyət» – Redaksiya heyəti; Red. B.A.Talıbov, Peterburq, 1918, № 1 (25.VII)- № 11 (17.X).
26. «Cənub tauşı» – Red: Tağı Şahbazi. Xarkov, 1918.
27. «Şeypur» – Red: M.Ə.Sidqi. Bakı. 1918-1919. 1918 № 1 (15.X)- № 11 (24.XII). 1919 № 12 (4.I)

28. «Sədayi millət» – Red: Ə.Həmid, Batum, 1917-1918 №47. 1918 (26.VIII).

1919-cu il

1. «Azərbaycan fəqarəsi»- Red: Ə.H.Qarayev, Bakı, 1919-1920; 1919 № 1 (8.XII)- № 20 (31.XII)-1920 № 21 (1.I)-№ 62 (8.III).
2. «Al bayraq»- Red: Ə.H.Qarayev, Bakı, 1920, № 1 (31.III).
3. «Bakı fəhlə konfransının xəbəri»- Redaksiya heyəti, Bakı, 1919, № 1 (8.VI)- № 47 (7.VIII).
4. «Qafqaz kommunası qəzeti»- Red: P.Axundov, Bakı, 1919.
5. «Doğru yol»- Məsul müdiri: İ.Əbilov, Bakı, 1919-1920, 1919 № 1 (9.XII)- 1920 № 5 (4.I).
6. «El»- Müdiri: B.H.Kiçikxanov. Bakı, 1919-1920, 1919 №1 (9.VIII)- № 17 (28.XII), 1920 № 18 (13.I).
7. «Əfkari-mütəəllimin»- Sədr: Səfikürdski, katib: Orucşadə. Gəncə, 1919. 1919 № 1 (17.I)- № 4 (4.IV).
8. «Zəhmət»- Red: Ə. Qarayev, Bakı, 1919.
9. «Zəhmət həyatı»- «Kooperasiya» ittifaqı tərəfindən nəşr olunurdu. Bakı, 1919, 1919 № 1 (13.III)- № 6 (30.VI).
10. «İşçi və mədəniyyət»- Naşiri: Fəhlə klubu, Bakı, 1919 №1.
11. «Kommunist»- Red. heyəti, Bakı, 1919 № 1 (29.VIII).
12. «Gənc işçi» - «Beynəlmiləl cavan fəhlələr ittifaqı tərəfindən çıxarılırdı». Bakı, 1919, 1919 № 1 (27.X).
13. «Lətauf»-Red: M.Talışinski. Lənkəran, 1335 №1 (rəməzan).
14. «Məşəl»- Red: Ə.Qarayev, Bakı, 1919, 1919 № 1 (13.XI)- № 4 (30. XI), 1920 № 5 (28.II)- № 4 (6.III).
15. «Müdafiyə-milət» - Red: Təhsin, Bakı, 1919 №1 (15.VIII)- № 4 (16.IX).

16. «Oktyabr inqilabı» - Red: Ə.Qarayev, Bakı, 1919 №1 (25.X).
17. «Övraqi-nəfisə»- Red: Z.Hacıbəyli, Baş red: Ə.A.Müz-nib. Bakı, 1919. 1919 № 1 (III)- № 6 (VIII).
18. «Rəhbər» -Redaksiya heyəti, Bakı, 1919, 1919 № 1 - №3 (22.X).
19. «Ticarət» - Bakı, 1919.
20. «Fəhlə və əkinçi»- Red: H.İsrafilbəyov, Bakı, 1919. 1919 №1 (16.I)- № 16 (6.IX).
21. «Füqarə»- Red: Ə.H.Qarayev, Bakı, 1919.
22. «Füqarə sədası»- Red: Ə.H.Qarayev, Bakı, 1919, 1919 №1 (14.VIII)- № 12 (28.VIII).
23. «Xalq sözü»- Redaksiya heyəti, Bakı, 1919, 1919 №1 (17.VI)- № 3 (19.VI).
24. «Həqq»-Red: Mustafa Zülfi İsmayılov (Şirvanski); Hacıtərxan (Həştərxan) 1919. 1919 № 1 (21.VIII).
25. «Hümmət»- Naşiri: «Hümmət» partiyası, Həşitərxan, 1919-1920, 1919 № 1 (V)- 1920 № 44 (V).
26. «Hürriyyət»-Red: A.Yusifzadə, M.C.Cavadzadə (Pişəvəri), Bakı, 1919-1920. 1919 № 1 (10.VI)- №41 (31.XII). 1920 № 42 (I.I)- № 73 (24.V).
27. «Sədayi-millət»-Naşiri: «Sədayi-millət» cəmiyyəti, Bakı, 1919 № 1.
28. «Əkinçi və fəhlə»- Məsul müdiri: Hüseyn İsrafilbəyov, Bakı, 1919 № 1- № 16.

1920-ci il

1. «Azərbaycan»- Məsul red: A.Yusifzadə. Bakı, 1920. 1920 № 1 (IV).
2. «Qurtuluş»- Baş redaktoru: S.H.Sadiq (Kazım oğlu), Bakı, 1920 № 1 (1.IV)- № 2 (27.IV).
3. «Qurtuluş yolu»- red: Ə.Ə.Səidzadə, Ə.Ə.Heydərzadə, Bakı, 1920. 1920 № 1 (18.III)- № 4-5 (5.V).

4. «Yoldaş»-Müdiri: M.C.Cavadzadə (Pişəvəri), Bakı, 1920, 1920 № 1 (2.II)-№ 5 (11.III).
5. «Mədəniyyət»- Redaksiya heyəti, Bakı, 1920; 1920 №1 (21.II)-№ 3 (21.IV).
6. «Məktəb»-Redaktoru: Q.R.Mirzəzadə. Ə.Əfəndizadə. Bakı, 1911-1917, 1920, 1920 № 1 (21.II)-№ 3 (21.III).
7. «Səbah»-Məsul müdiri: Cahangir Nəzmi, Bakı, 1920, 1920 №1 (1. II)- № 2 (7. II).
8. «Sədayi-İran»- Red: X.Əzizbəyli. Bakı, 1920, 1920 №1 (13. II)-№ 11 (25.IV).
9. «Xəlç»-Məsul müdiri: Q.Qaraqaşlı. Bakı, 1920, 1920 №1 (I)-№ 6 (21.IV).
10. «Cavanlar şurası» - Red: R.Tağıyev, M.Ə.Nasir, Mir Fətullayev. İrəvan, 1920.

Rus dilində

1918- ci il

1. «Азербайджан» – Red.: Ş. Rüstəmbəyov, С. Hacıbəyov, Ü.Hacıbəyov, Gəncə, 1918 №1 (16.IX) - №4 (X). Bakı, 1918 №5 (7.X) - № 70 (31.XII). Bakı, 1919 № 1 (1.I) - № 284 (31.XII). Bakı. 1920 № 1 (I) - № 84 (28.IV).
2. «Бакинец» - Red.: Q.S.Cinoridze, M.D.Manuçarian. Баку, 1918 №1 (2.I) - № 14 (III); 1919 № 1 (4.I) - № 43 (XII); 1920 №1 (5.I) - №25 (26.IV).
3. «Бакинские губернские ведомости».- Red.: A.V.Qulibin, Q.F.Sosnin, Makarov.
4. «Бакинский рабочий». – Məs. red.: S.Şaumyan, Ə.Ə.Əmiryan. Bakı.
5. «Бакинское слово» - ред.: Глахенгауз, Баку, 1918 №1 (16.XI) - №2 (XII); 1919 №1 (2.I) - №63 (XII); 1920 № 1 (5.I) - № 21 (IV).
6. «Баку» - ред.: X.A.Вермишев, Г.Е.Старцев, Т.К. Шек-Осепян, П.Г.Булгаков. Баку 1918 №1 (2.I) - № 56 (III).

7. «Бюллетени диктатуры центрокаспия и президиума временного исполнительного комитета». Баку, 1918 Ред. коллегия. Гр. Айолло, Лев Уманский, А Огаджанов. 1918, №1 (2VIII) - № 37 (IX).
8. «Вести» - Ред.- издатель К.П.Бастричев. Баку, 1918-1919.
9. «Вестник прикаспийской коперации». - Редактор: Г.Пичикиан. Баку, 1918 №1 (I) - №2 (II).
10. «Единая Россия» - Ред. коллегия. Баку, 1918-1919. 1918 №1 - №20 (31.XII); 1919 №21 (I) - №132 (VII).
11. «Известия Военно-революционного Комитета Кавказской Армии». - Ред. коллегия. Баку, 1918. 1918, №1 (15.I).
12. «Искра» - ред. коллегия, Баку, 1918-1920. 1918, №1 (13.VIII) - №29 (31.XII). 1919, № (1.I) - № 128 (29.VI.).
13. «Кавказская Красная Армия» - Ред. коллегия, Баку, 1918. 1918, №1 (17.V) - №15 (4.VI).
14. «Каспий» - ред. коллегия, Баку, 1881-1919, 1918 №1 (I) - №120 (XII), 1919 №1 (I) - №59 (III).
15. «Наш голос» - ред. коллегия, Баку, 1918, 1918, №1 (6.I) - №59 (III).
16. «Наше время» - ред. коллегия, Баку, 1918-1920.
17. «Наше знамя» - ред. коллегия. Баку, 1918; 1918, №1 (12.III) - №52 (22.VII).
18. «Наше слово» - ред. коллегия. Баку, 1918; 1918, №1 (3.I).
19. «Нефтяное дело» - редакторы: А.А.Параниан, П.О.Гусаков. Баку, 1899-1920.
20. «Статистический ежемесячник бакинской городской управы». Баку, 1915-1918.

1. «Бакинская жизнь» - ред. коллегия. Баку, 1919; 1919, №1 (1.VI) - №72 (30.VIII).
2. «Бакиское утро» - ред.: М.Н.Сергеев, Баку, 1919, 1919, №1 - №21(X).
3. «Беднота» - ред.: А.Караев, Баку, 1919, 1919, №1 (14.IX) - № 30 (28.X).
4. «Биржевой день». - ред.: Г.Карма, Баку, 1919.
5. «Бюллетени Совета Союза инженеров и техников» (Сборник) - ред. кол. Баку, 1919.
6. «Вестник правительства Азербайджанской Республики», Баку, 1919-1920, ред.: А.Кричинский 1919, №1 (I) - №25 (XII). 1920, №1(I) - № 20 (III).
7. «Вперед» - ред. коллегия. Баку, 1919, 1919, №1 (5.I) - №41(IV).
8. «Голос России» - редакторы: В.В.Билибин, М.Ф.Подшивякин, П.Г.Булгаков, Е.Я.Марков, Я.Я.Маркова. Баку, 1919-1920. 1919, №1 (IX) - №72(XII). 1920, №1(I) - №88 (27.IV).
9. «Голос труда» - ред.: А.Караев, Баку, 1919; 1919, №1 (13.IX).
10. «Журналист» - ред. коллегия. Баку, 1919; 1919, №1 (22.XII).
11. «Заря» - ред. коллегия. Баку, 1919. 1919, №1 (21.I) - №109 (10.IX).
12. «Земля и Воля» - ред. коллегия, Баку, 1919.
13. «Знамя труда» - ред. коллегия, Баку, 1917-1919.
14. «Известия Центрального стачечного комитета г. Баку и его районов», Баку, 1919, ред. коллегия, 1919, №1 (7.V).
15. «Иттихад» - ред. коллегия, Баку, 1919-1920; 1919, №1 (21.II) - № 18 (XII). 1920, №1(I) - № 25(IV).
16. «Кавказский еврейский вестник». - ред.: В.С.Вейншал. Баку, 1917-1920.

17. «Молодой пролетарий» - ред. коллегия, Баку, 1919, 1919 №1 («8.XII) – 1920, №5 (9.II).
18. «Молодой рабочий» - ред. коллегия, Баку, 1919, 1919, №1(11.VI) - №13(22.IX).
19. «Молот»-ред. коллегия, Баку, 1919, 1919, № 1 (9.VII)- № 31 (14.VIII).
20. «Набат»- ред коллегия, Баку, 1919, 1919, № 1 (10.III)- № 51 (21.VII).
21. «Народы Востока» (журнал)- ред коллегия, Баку, 1919.
22. «Новые вести»-ред: А.П.Черняев, И.А.Краснощеков, Баку, 1919. 1919, № 1 (25.VIII)- № 6 (10.X).
23. «Новый мир»- ред: Джамил Везиров. Баку, 1919-1920 1919, № 1 (7.XII)- № 2 (31.XII) 1920, № 21 (1.I)- № 59 (24.IV).
24. «Ponedel'nik»- red: M.Ī.Atabekov, Baku, 1919; 1919, № 1 (20.XII)
25. «Пролетарий»- ред: коллегия, 1919; 1919, № 1 (19.VII)-№ 8 (28.VIII).
26. «Рабочая молодежь»- ред: коллегия, Баку, 1919. 1919 № 1 (6.X)- № 8 (1.XII).
27. «Рабочая правда»- ред: А.Г.Караев, Баку, 1919; 1919 № 1 28 (X)- № 2 (29.X).
28. «Рабочий путь»- ред: Ив. Файковский, А.Вартапетов, Баку, 1919. 1919, № 1 (30.VIII)- № 9 (9.XI).
29. «Россия»-ред: П.Г.Булгаков, Баку, 1919, 1919 № 1 (VII)- № 31 (VIII).
30. «Русская мысль»- ред: А.И.Ставровский, Баку, 1919, 1919 № 1 (9.III)- № 8 (III).
31. «Русский день»- ред: М.М.Вишневская, Баку, 1919, 1919 № 1 (15.IX)- № 15 (XII).
32. «Телеграф»-ред: Н.С.Лукомский, А.П.Черняев, Баку, 1919. 1919, № 1-№ 50 (7.IX)

33. «Трудовая жизнь»- ред. коллегия, Баку, 1919-1920. 1919 № 1 (16.VII)- № 5 (1.IX). 1920 № 1 (III)- № 4/ 5 (5.VI).
34. «Трудовое знамя»- ред. коллегия, Баку, 1919-1920.
35. «Утренние телеграммы»- ред. коллегия, Баку, 1919. 1919 № 1- № 4 (18.IX).
36. «Юный социалист»- ред. коллегия, Баку, 1919. 1919 № 1 (22.XI).
37. «Маленькая газета «Вести» - ред: Н.В.Любофеев, К.Бастричев, Баку, 1919. 1919, № 1 (17.VI)- № 7 (23.VI).

1920-ci il

1. «Военмор» (журнал)- ред: В.Томашевский, А.Журбенко, Баку, 1920. 1920, № 1 (I)- № 51 (XII).
2. «Красный клич»- ред: коллегия, Баку, 1920. 1920, № 1 (1.III).
3. «Молодой коммунист»- ред. коллегия, Баку, 1920, 1920, № 1 (11.IV).
4. «Народное просвещение»- ред.коллегия, Баку, 1920, 1920, № 1- № 2.

Еггәни диліндә:

1918-ci il

1. «Апараж» («Скала»)-ред: Айрапет Мусаелян, Шуша, 1917-1919.
2. «Арев» («Солнце»)- ред: С.Гагианосян, Арам Аракельян, С.Мнацакян, С.Акопян, Баку, 1914-1919.
3. «Ашхатавори дзайны» («Голос трудящегося»)- ред.коллегия, Баку, 1918, № 1-19.
4. «Ашхатанки дрошак («Знамя труда»), -ред. коллегия, Баку, 1916-1919, № 1-23.

5. «Банвар, зинвор ев навасти памгамаворнери хорырди тегакаму» («Известия Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов») - редакторы: Ованес Гаракхян, Баку, 1918.
6. «Банвори хоск» (Рабочее слово). Баку, 1918, ред.коллегия. № 1-2.
7. «Верацнунд» («Возраждение»)-ред: Д.Ананун, Баку, 1917-1918, № 1-6.
8. «Гру («Дело»)) (Журнал)- Ред: К.Красильникян, С.Гер-Газорян, Баку, 1917-1918.
9. «Мер дзайны» («Наш голос»)- ред: Мармин, Ганджа, 1918.
10. «Тегекату» («Справочник»)-ред: О.Карахян, Баку, 1918, № 1-8.
11. «Шепор» («Труба»)-ред. Пальян, Баку, 1918. № 1-7.

1919-cu il

1. «Арцах» («Арцах»)-ред: Коллегия, Шуша, 1919, № 1-5.
2. «Еркир» («Страна») – ред: Амирян, Баку, 1919, № 1-15.
3. «Карабахи сурандак» («Курьер Карабаха»), ред коллегия, Шуша, 1919, № 1-16.
4. «Нор Кянк» («Новая жизнь»)- ред коллегия, Шуша, 1919, № 1-69.

MÜNDƏRİCAT

A.Bayramoğlu. Mətbuat və mədəniyyət tariximizin mühüm səhifələrindən biri	3
Giriş	5
Demokratik cəmiyyət quruculuğunda jurnalistikanın rolu (1918-1920)	11
Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi və jurnalistika	11
Mətbuatın hüquqi bazası haqqında yaradılan qanunvericilik aktlarına dair.....	23
Milli jurnalistikada baş verən cəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri	31
«Açıq söz» qəzeti	36
«Qurtuluş» jurnalı	51
Bolşevik mətbuatı	54
Cəmiyyətin sosial-iqtisadi durumu və onun jurnalistikada əksi mədəni quruculuq işlərinin mətbuatda işıqlandırılması	61
AXC dözündə satirik jurnalistika («Şeypur» və «Zənbur» satirik jurnalları haqqında).....	89
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	116

Qərənfil Dünyamin qızı

**CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ AZƏRBAYCAN
MƏTBUATI (1918-20-Cİ İLLƏR)**

I HİSSƏ

Nəşriyyatın direktoru: H.Hacıyev

Korrektor: R.Əliyeva

Kompüter yığıcısı: Ş.Abbasova

Çapa imzalanmış 27.04.2005-ci il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 8
Sifariş 225, sayı 500, qiyməti sərbəst

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 34

2005
507

Qərənfil Dünyamin qızı (Quliyeva)

Qədim və əsrarəngiz təbiətə malik olan Qəbələ diyarında 1964-cü ilin 13 sentyabrında dünyaya göz açıb. Uşaqlıq və məktəb illərini doğma Bum kəndində keçirib. Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsini bitirib. Jurnalistik fəaliyyətinə «Ədalət» qəzetində başlayıb. «Mənim tənha söyüdüm», «Düyünlər» adlı bədii kitabların və 300-dən artıq publisistik məqalənin müəllifidir. Jurnalistik fəaliyyəti ilə yanaşı mətbuat tariximizin tədqiqilə də məşğuldur. Mətbuat tariximizlə bağlı AMEA şərqşünaslıq və «Fəlsəfə və siyasi hüquqi tədqiqatları» institutlarında nəşr olunan elmi toplularda, ARTN-nin elmi araşdırmalarında, BDU-nun «Dil və ədəbiyyat» elmi jurnalında «Dədə Qorqud» toplusunda dəfələrlə elmi məqalə ilə çıxış edib.

«Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı» (1918-1920-ci illər) I hissə adlı monoqrafiyası ilə yenidən oxucularının görüşünə gəlib.

Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür. Ailəlidir, bir qızı var. Qız bürcündəndir.

000